

העלייה מארצות הרווחה והמנהיג היורד מבמת ההיסטוריה

מבוא

בחדשים מאי-יוני 1969 יצא דוד בן גוריון למסעו האחרון בחו"ל. באותם ימים הוא כיהן כחבר כנסת, אבל נותר נטול מפלגה לאחר שחבריו ברפ"י השתתפו בהקמת מפלגת העבודה בראשית 1968 והותירו אותו בודד. חודש וחצי לפני נסיעתו נבחרה גולדה מאיר לכהן כראשת הממשלה במקום לוי אשכול שנפטר, ובכך תמו תשע שנים שבהן ניהל אין ספור מאבקים פוליטיים בזירה הפנימית של תנועת העבודה. בן גוריון בן ה-82 היה מודע למצבו ולפגעי הזמן על כושר תפקודו, אולם סבר שהוא כשיר עדיין מבחינה גופנית למאמץ רציני אחרון. במשך חמישה שבועות ביקר בן גוריון בקהילות יהודיות על פני שלוש יבשות. מן ההיבט הביוגרפי היה זה פרק הזמן הארוך ביותר שבו שהה מחוץ לתחומי מדינת ישראל מאז היווסדה. שנתיים קודם לכן יצא למסע בן 24 ימים בארצות הברית, קנדה ואנגליה.¹ השקפת העולם שהובילה לעריכת שני המסעות הללו, תכליתם ומשמעותם במכלול תפישתו את המציאות ההיסטורית היהודית והישראלית, שופכים אור רב פנים על המנהיג הקרב אל קץ דרכו.

במרכזו של מאמר זה מצויה גישתו של בן גוריון כלפי העלייה מארצות הרווחה במחצית השנייה של שנות ה-60, בהקשר של מאמצי הממסד הישראלי להאצתה. ייבחנו בו הנסיבות שהובילו לנסיעותיו האחרונות לחו"ל, יוצגו תכני מפגשיו עם קהילות יהודיות בתפוצות, ומסעו ב-1969 ינותח כאפיזודה היסטורית משמעותית אחרונה בקורות "האב המייסד". ברקע הדברים יהדהדו מעמדו הפוליטי הנשחק של בן גוריון ותהליך פרישתו הסופית מן החיים הציבוריים. הסוגיה הרעיונית-פוליטית העיקרית שהעסיקה אותו בתקופה הנדונה הייתה כיצד להבטיח את קיומה ועמידה של ישראל לאורך ימים. עניין זה עובר כחוט השני בדיוננו. בה בעת גולת הכותרת המוצהרת של פעילותו במחצית השנייה של שנות ה-60 ובראשית שנות ה-70 הייתה כתיבת זיכרונותיו.²

בביוגרפיות על שלהי חייהם של מנהיגים פוליטיים – בתקופה שלאחר

* מחקר זה (מס' 1057/13) נתמך ע"י "הקרן הלאומית למדע".

1 פרט לכך עוד יטוס בן גוריון להלוויית שארל דה-גול בפאריס בנובמבר 1970, ולכינוס של נציגי קהילות יהודיות למען יהודי ברית המועצות שנערך בכריסל בפברואר 1971.

2 זאב צחור, החזון והחשבון: בן גוריון בין אידיאולוגיה לפוליטיקה, תל אביב 1994 (להלן: צחור, החזון והחשבון), עמ' 235-257.

דחיקתם ממרכז הבמה הציבורית או לקראת סוף ימיהם, ניכרת לעיתים בחירת מחבריהן ההיסטוריונים להימנע מתיאור מפורט של אירועים קונקרטיים, שבהם באופן כלשהו היה מעורב ה"גיבור" מושא הביוגרפיה, או להתעכב בהרחבה על ניתוח עמדות שהביע בסוגיות שעמדו על סדר היום.³ הלוגיקה של הדבר מובנת. תרומתו העניינית של ה"גיבור" לעיצוב המציאות פחתה, מידת השפעתו התמעטה והחדות של השקפתו הידלדלה בד בבד עם השתלבותם של אישים חדשים, כמו גם גורמים עדכניים שהיו מעורבים בהתוויית נפתולי התקופה והדרור. השחיקה במצב הבריאותי של ה"גיבור" היא אחד הסממנים החיצוניים הגלויים לכך, ומעידה במשתמע על מיקומו החף מהוד בירכתי זירת ההתרחשות ההיסטורית. דימויים ומימרות נוסח "קנתו ביישה את בחרותו" ו"אריה בחורף" מגויסים לצורך המחשת ימי השקיעה האפוריים אל דמדומי הקריירה הציבורית. מצב דומה שורר במחקר הביוגרפי על בן גוריון. בחלוף השנים חוברו אודותיו סוגות שונות של ביוגרפיות, שנכתבו במקביל למחקרים היסטוריים שבהם נודע לפועלו מקום מרכזי, אך אלה, מפאת סדרי עדיפויותיהם, הלגיטימיים בהחלט כשלעצמם, נמנעו מלעסוק באופן שיטתי בפרשה ההיסטורית ובדגשיה שייפרשו להלן.⁴

מספר המהגרים מישראל למדינות המערב בין השנים 1948 ל-1968 (188,000 נפש), היה כפול לעומת מספרם של אלה שהגיעו ממדינות המערב לישראל באותה עת (94,000 נפש).⁵ במרוצת התקופה שבה נתמקד – המחצית השנייה של שנות ה-60 – עלו ארצה ממדינות אירופה ואמריקה 16,470 עולים בשנת 1965 (מכלל 30,736 העולים), 9,080 עולים בשנת 1966 (מכלל 15,957 העולים), 5,480 עולים בשנת 1967 (מכלל 14,469 עולים), 6,496 עולים בשנת 1968 (מכלל 20,703 העולים), 21,059 עולים בשנת 1969 (מכלל 38,111 העולים). לאורך חמש השנים הללו עלו מארצות הרווחה 58,585 נפש, מכלל 119,976 העולים (כ-49 אחוזים). בראש סולם העלייה מארצות הרווחה עמדה ארצות הברית, שממנה הגיעו ארצה 16,569 עולים בשנים 1965-1971. בעקבותיה באו צרפת (6,858 עולים), ארגנטינה

3 ראו למשל, בדגשים שונים כמוכן, נורמן רוז, חיים וייצמן: קורות חיים, ירושלים 1990, עמ' 265-287; זאב צחור, חזן: תנועת חיים – השומר הצעיר, הקיבוץ הארצי, מפ"ם, ירושלים 1997, עמ' 238-274; איל כפכפי, לבון: אנטי־מישיח, תל אביב 1998, עמ' 421-433; יוסי גולדשטיין, אשכול: ביוגרפיה, ירושלים 2003, עמ' 579-600; מירון מדויני, גולדה: ביוגרפיה פוליטית, תל אביב 2008, עמ' 617-644; יצחק גרינברג, פנחס ספיר: ביוגרפיה כלכלית פוליטית, תל אביב 2011, עמ' 457-484; אביבה חלמיש, מאיר יערי: האדמו"ר ממרחביה – שנות המדינה, תל אביב 2013, עמ' 233-271.

4 ראו למשל, אברהם אביחי, דוד בן גוריון מעצב המדינה, ירושלים 1974; מיכאל בר־זוהר, בן גוריון, תל אביב 1977, כרך ג; צחור, החזון והחשבון; שלמה אהרונסון, דוד בן גוריון: מנהיג הרנסנס ששקע, קריית שדה־בוקר 1999; אבי שילון, בן גוריון: אפילוג, תל אביב 2013; אנישה שפירא, בן גוריון: דמותו של מנהיג, תל אביב 2015.

5 סרג'ו דלה־פרגולה, "הרהורים על הגירה בישראל: היבטים השוואתיים", הגירה, חוב' 1 (2012), עמ' 10.

(6,164 עולים), בריטניה (5,201 עולים), דרום אפריקה (2,780 עולים), גרמניה (2,379 עולים), ברזיל (1,964 עולים), קנדה (1,928 עולים), צ'ילה (1,468 עולים) והולנד (1,117 עולים).⁶ מספר העולים מארצות הרווחה בשנים אלה נבע מתהליכים פנימיים וחיצוניים בכל מדינה ומדינה, והושפע באופן מוגבל מן הגורמים הדומיננטיים במציאות הישראלית בתקופה זו – המיתון והמלחמה.⁷

גישת היסוד שהנחתה את חסידי עידוד העלייה מארצות הרווחה בממסד הישראלי, הובהרה על ידי אברהם ציגל ממפא"י, שהיה מבכירי העוסקים בקליטה בסוכנות היהודית. ציגל קבע כי המאפיין המייחד עלייה זו הוא, שמדובר ביהודים "היכולים או המוכנים לעלות לארץ רק על פי סידורים מוקדמים של דיוור ומקום עבודתם". בהקשר הנדון, טען, הנפנוף בהחלת "מילת הקסם 'שוויון'" על כלל העולים הוא סיסמה ריקה. "אנו גורסים, שקיים שוני מהותי בין העולים שהגיעו אלינו מג'רבה שבטוניס וממרקש שבמרוקו, החסרים כל מקצוע וכל ידע טכני, בהשוואה לאותם העולים בכוח מאנגליה, הולנד ודרום אמריקה היושבים עדיין שקטים ושננים, ויש סיכוי להזיזם ממקומם רק אם ניצור מראש תנאים מתאימים לקליטתם".⁸ עם זאת אין להסיק מכך שמדיניות העלייה האינדיבידואלית והבלתי המונית שננקטה כלפי ארצות הרווחה, נעדרה חסמי סלקציה מנהליים, שהיו חריפים ואגרסיביים מבחינה כמותית. מנהל מחלקת העלייה בסוכנות, שלמה זלמן שרגאי, ציין שמקרב 8,000 נרשמים לעלייה בארצות הברית ב-1965, עלו ארצה רק אלפיים והיתר לא זכו לאישורי עלייה מסיבות בריאות, מקרים סוציאליים, גיל (מעל 50), בעיות תעסוקה, דיור, העתקת עסקים ועוד.⁹

העולים מארצות הרווחה נמנו בדרך כלל עם המעמד הבינוני, גם אם רובם לא השתייכו לשכבות האמידות ובאו כשכרשותם כ-10 עד 20 אלף דולר. הם רכשו השכלה אקדמית בארצות מוצאם, וזו אפשרה להם להתפרנס כבעלי מקצועות

6 העלייה לישראל 2007-2010, הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, ירושלים יוני 2012 (להלן: העלייה לישראל), עמ' 28, 32-37. בשנים 1965-1971 היגרו ארצה כ-199,000 עולים. ארצות המוצא העיקריות: מרוקו – 30,153; ברית המועצות – 24,730 (מהם, עלו בשנים 1965-1969 – 6,145); רומניה – 22,635; איראן – 10,645; הודו – 10,170; פולין – 9,975; טורקיה – 9,280. על הבעייתיות הכרוכה באבחון ארצות המוצא של המהגרים היהודים לישראל בתקופה הנדונה ראו, סבסטיאן קלור, העלייה מארגנטינה למדינת ישראל בשנים 1948-1967, עבודת דוקטור, אוניברסיטת חיפה 2012, עמ' 205-230.

7 Sergio Della Pergola, Uzi Rebbun and Rosa Perla Raicher, "The Six-Day War and Israel-Diaspora Relations: An Analysis of Quantitative Indicators", in: Eli Lederhendler (ed.), *The Six-day War and World Jewry*, Maryland 2000, pp. 18-25

8 מכתב אברהם ציגל לדוד בן גוריון, 7.1.1963, ארכיון בן גוריון (להלן: אב"ג), חטיבת התכתביות.

9 ש"ז שרגאי, "עם סיומה של העלייה ההמונית והתחלתה של העלייה האינדיבידואלית", אוגוסט 1966, ארכיון מפלגת העבודה (להלן: אמ"ע), 408-409-932-2 (להלן: שרגאי, עם סיומה), עמ' 1-2.

חופשיים או טכניים מגוונים המותאמים לתפקוד בעידן המדעי-תעשייתי החדש והיו חדורי הכרת ערך עצמי בתרומתם הסגולית הפוטנציאלית. בהשוואה לגלי הגירה קודמים נדרשה השקעת הון רבה יחסית בקליטתם, שכן הללו הגיעו מחברת השפע המערבית. תו ההיכר המובהק שלהם תומצת במילה – "איכות". השאלה החוזרת ונשנית שהטרידה אותם והכריעה לגבי הגירתם הייתה – "כמה יעבדו בארץ", והאם יורשו להביא עמם מוצרי חשמל חדשים או משומשים בלבד. ממילא, סבך "הג'ונגל הביורוקרטי" הפקידותי – הסוכנותי, הממשלתי והמוניציפלי – נתפש כאבן נגף עיקרית בדרך להגירתם. כמקובל לגבי כל גל הגירה בחברה הישראלית, אף להם יוחסו שלל תכונות וסטריאוטיפים שליליים. הם תוארו כמפונקים וקפריזיים, בררנים ותחרותיים, שחושבים רק על עצמם ונוחותם הפרטית. בקצרה, בשפת התקופה – "קליטה דה לוקס"¹⁰.

העלייה מארצות הרווחה בשנות ה-60 נתפשה כעומדת בניגוד לעליית המצוקה מראשית ימי המדינה, שכן הייתה בגדר "עליית יש ברירה"¹¹. אף שזה מקרוב באו או עמדו לבוא, תודעתם העצמית של עולי ארצות הרווחה הניעה אותם לנהוג כזכאים להימנות עם האליטות המתגבשות בחברה הישראלית המודרנית. הגעתם, לצד הציפייה להם, סייעו לגאאות של הלך רוח החפץ בהתרופפות האוריינטציה האליטיסטית חלוצית, לטובת הדגשת אליטיזם הנגזר משיח זכויות, הטבות והקצאת תמורות המוקנות להם מכוח נכונותם להשתקע בישראל.¹² הממד הבולט בעלייה הנדונה שורטט בחדות בידי ראש מחלקת העלייה והחלוצים בהסתדרות הצינונית, מרדכי בר-און. בכינוס הוועד הפועל הצינוני שנערך ביולי 1969, הוא הגדיר את השוני הפסיכולוגי שמבדיל בין עלייה מארצות המצוקה לעלייה מארצות הרווחה: עבור העולה שמגיע מארצות המצוקה, עלייתו היא דרך חד-סיטרית ובלתי חוזרת. לעומת זאת העולה מארצות הרווחה יודע אי שם בתודעתו, "שאם זה לא ילך הוא תמיד יכול לחזור לאבא שלו בדטרויט". לכן, "כל עלייה מארצות הרווחה היא בעומקה עלייה ניסיונית, עלייה לניסיון"¹³.

10 ראו למשל, חיים יערי, "איך קולטים עולים מאמריקה", דבר, 28.1.1966 (מאמר ראשון בסדרה על "מצוקת הקליטה של עליית הרווחה". ראו שם, 4.2.1966, 11.2.1966, 18.2.1966); דב גולדשטיין, "שפל בעלייה – עלייה בתקוות", מעריב, 4.8.1967; זלמן יואלי, "ענייני העלייה – לראש הממשלה או לסגנו", דבר, 5.4.1968; יהושע א' גלבוץ, "העולים בכוח והנקלטים בפועל", מעריב, 19.7.1968 (מאמר ראשון בסדרה. ראו שם, 26.7.1968, 2.8.1968).

11 ראו, "מ"ד [מערכת דבר], "עולי המערב – חוליית קשר חיונית", דבר, 21.3.1966.

12 ש"נ אייזנשטדט, החברה הישראלית בתמורותיה, ירושלים 1989 (להלן: אייזנשטדט, החברה הישראלית), עמ' 366.

13 מושב הוועד הפועל הצינוני בירושלים, המושב השני אחרי הקונגרס הכ"ז, 30 ביוני-7 ביולי 1969, ירושלים תשל"ט, עמ' 104.

”משימות הדור”: עידוד הילודה והגברת העלייה

הפרק המסיים בספרו של בן גוריון, מדינת ישראל המחודשת, שתיעד את דברי ימיה של “הרפובליקה הישראלית הראשונה”, שראה אור באמצע מרס 1969, נשא את הכותרת “לקראת העתיד”. הוא קבע בו כי “בטחונה וקיומה של מדינת ישראל מחייבים שני דברים: הגדלת הילודה והגדלת העלייה”.¹⁴ כמי שהתמיד לאורך שנים לקרוא להגדלת הילודה בקרב היהודים, לבטח נשא בן גוריון על נס את הבשורה, שארבעה ימים לאחר יציאתו למסעו במאי 1969, ילדה בפעם ה-21 עמליה בן-הרוש מקריית אתא, שלמשפחה סייע בזמנו לקבל דירה גדולה יותר.¹⁵ שנה קודם לכן, לרגל לידת הילד הקודם, ביקר בן גוריון בבית משפחת בן-הרוש שעלתה לארץ מקזבלנקה שבמרוקו ב-1954, ובצאתו איחל לעמליה: “תהיי דוגמה לנשים, אם לא לכולם לפחות לשליש או לרבע מהן”.¹⁶ ב”דוגמה” התכוון – לפחות שישה ילדים במשפחה. אחרת, הזהיר, “נשקפת סכנת כליון לאופי היהודי של מדינת ישראל”.¹⁷ באותו אופן ממש התייחס בן גוריון אל חשיבות העלייה מארצות הרווחה, המצויה במוקד עיונו. הוא העריך בספרו ש”כל עוד שערי רוסיה סגורים ליציאת יהודים יש אפשרות אובייקטיבית לעלייה גדולה בשנים שלאחר 20 שנות קיום המדינה אך ורק מארצות הרווחה: מערב אירופה, אמריקה הצפונית והדרומית ואפריקה הדרומית, שבהן יושבים למעלה מ-8,100,000 יהודים”. לעלייה המועטה מארצות הרווחה עד כה, כתב בן גוריון, גרמה בין היתר עמדת הרוכב בקרב שרי ממשלת ישראל ועסקני ההסתדרות הציונית, שהעדיפו לראות בהן מקור לעזרה כספית ומדינית. אף שגרס כי העיסוק בעלייה צריך להיות באחריות הממשלה, בנושא זה הוא נותר לדבריו בדעת מיעוט. בהיעדר כוח דחף של מצוקה, הסביר, נמנעו יהודים מארצות הרווחה לבוא ארצה למרות ש”בעשרים השנים האחרונות נוסף הכוח המושך של מדינת ישראל שאין לזלזל בממשותו ובערכו”. בן גוריון הניח שאם “עם ישראל וממשלת ישראל יראו בקליטת עולים את אחת מחובותיהם הממלכתיות העיקריות וידאגו במלוא הכוח הממלכתי ובמלוא הכושר החלוצי” לקליטת העלייה מארצות הרווחה, קיים סיכוי שהיא תתעצם.¹⁸ בשנות ה-60 סימן בן גוריון בהבלטה גוברת והולכת את מה שראה כנושא העיקרי שראוי להעמיד על סדר היום הציבורי – צמיחה דמוגרפית מואצת. הדבר

- 14 דוד בן גוריון, מדינת ישראל המחודשת, תל אביב 1969 (להלן: בן גוריון, מדינת ישראל), כרך ב, עמ' 885. בהזדמנויות אחרות באותם הימים הזכיר בן גוריון לצד המשימות הללו את העבודה העברית (במקום עבודה ערבית זולה מהשטחים) או את החינוך הטכנולוגי. ראו למשל, “בן גוריון בחנוכת אנדרטה לשואה”, דבר, 29.10.1968.
15 “עמליה בן-הרוש ילדה בפעם ה-21”, מעריב, 12.5.1969.
16 “20 ילדי משפחת בן-הרוש הביאו את ב”ג לידי התרגשות”, דבר, 15.8.1968.
17 “בן גוריון קורא לעידוד הילודה כדי ששה ילדים לכל משפחה”, דבר, 9.12.1968.
18 בן גוריון, מדינת ישראל, עמ' 888-890. ההדגשה במקור.

ניכר בשורה ארוכה של התבטאויותיו בכתב ובעל פה, וגם בכונותו כפי שתבוא לידי ביטוי במסעותיו ב־1967 וב־1969, לעשות מאמץ אישי תוך התעלמות מן התלאות הפיזיות הכרוכות בו, כדי להקנות להשקפתו משנה דחף וחשיבות. בן גוריון יצא לדרכו בנתיבי ארצות הרווחה והילודה ללא תכנית סדורה, בלי צוות עוזרים מיומן וחבורת פעילים פוליטיים נאמנה, שתאמץ את תפישתו ותקדיש לה את כל עיתותיה, וכאשר לכך ממעמסת המריבות הפוליטיות לאין ספור שצבר, גילו מגביל מאוד את מניפת פעולתו וקוצב גבולות ידועים לאנרגיה שהוא מסוגל להקדיש לכך.

השקפת בן גוריון בנושא העלייה מארצות הרווחה נדמתה כעוד לבנה בפסיפס ה"שיגעונות" שלו. לשיטתו נהג במתכונת זו כהרגלו מימים ימימה במגוון עניינים שניצבו מעת לעת בראש סדר העדיפויות. ביניהם ניתן להזכיר את ייסוד אחדות העבודה, "ממעמד לעם", "הציונות הלוחמת", תכנית בילטמור, ועדת התיכון, הקמת התעשייה הצבאית, ה"סמינר" בענייני ביטחון, מבצע "נחשון", פירוק מטה הפלמ"ח, חקירה משפטית של פרשת לבון ועוד. באפיינו את סוג המנהיגות הבן-גוריוני, הגדירה נתן רוטנשטריך כמונעת "על ידי הצורך להתערב התערבות מחוללת תמורה בתוך המציאות"¹⁹. התערבות (ליתר דיוק – ניסיון התערבות) אחרונה במסכת סוג ההתערבויות שנמנו לעיל, שיזם בן גוריון במגמה להשפיע על המתרחש בחייהם של יהודים במאה ה־20, עומדת במרכזו של עיוננו כאן.

במהלך העשור של שנות ה־60 אפשר להצביע על שני מעגלים שונים, שבמסגרתם הבלית בן גוריון את משקלם היחסי של עידוד הילודה ושל האצת העלייה מארצות המערב כחיוניים להבטחת עתידה של ישראל. המעגל הראשון נגע לקשרים בין מוסדות המדינה להסתדרות הציונית וליהודי התפוצות. המעגל השני, שהיתוסף לאחר מלחמת 1967, התמקד בהקשר המדיני-ביטחוני ובסיפוח חלק מהשטח שנכבש. בנושאים אלה היה בן גוריון מבטא מובהק של דילמות יסוד דמוגרפיות שהעסיקו את הצמרת הישראלית לאורך התקופה, ושברקען עמדה גם משלב מסוים ואילך השאיפה לחלץ את החברה הישראלית ממשבר המיתון הכלכלי ב־1966 וממועקת הדכדוך העמוק שנכרך בו. להבדיל מתחום עידוד הילודה, שאותו הרבה בן גוריון להזכיר בהתבטאויותיו בשנות ה־60, אולם מבלי להעלות תשומה ייחודית לגביו ושהתייחסותו אליו מצטיירת כמעין אובססיה אנקדוטלית כמעט, מעורבותו הפעילה בתחום העלייה הייתה ארוכת שנים.

סוגיית העלייה לארץ וראייתה כמפתח להגשמת חזון הקמת המדינה היהודית והישרדותה לאורך ימים, נמנתה מזה עשרות שנים עם קווי היסוד בתפישתו המדינית. נדמה כי הביטוי המזוקק ביותר לגישתו בנושא נמצא בנאום שנשא ימים ספורים לאחר החלטת עצרת האו"ם על קבלת תכנית החלוקה ב־1947. ב־3 בדצמבר הוא אמר במרכז מפא"י:

19 נתן רוטנשטריך, "דברי סיכום", בתוך: שלמה אבינרי (עורך), דוד בן גוריון: דמותו של מנהיג תנועת הפועלים, תל אביב 1998, עמ' 156.

למדינה היהודית חסרים כמה וכמה דברים: שם, בירה, ממשלה, המנון, חוקה, תקציב, מטבע, צבא, משטרה – ועוד כהנה וכהנה... כל אלה לא קשה למלא חסרונם, והזמן הדרוש אף הוא אינו רב, [...] אולם המדינה חסרה דבר אחד יסודי וזהו חסרונה הרציני והחמור ביותר: היא חסרה יהודים. [...] כל זמן שחיסרון זה לא יתמלא במידה מינימלית – אין ביטחון לקיום המדינה, גם לאחר שתקום.²⁰

כמי שכל ימיו הגה חיבה יתירה לנתונים מספריים ונהג להציב יעדים מספריים מוחלטים, הוא גרס בשלהי 1947 שהעלאת מיליון וחצי יהודים בתקופת הייסוד – "אינה תכלית בניין המדינה, אלא ראשיתה וכינונה". ב"קידום העלייה היהודית" ראה בן גוריון "לא רק את התפקיד המרכזי של המדינה היהודית, אלא ההצדקה העיקרית של הקמתה וקיומה".²¹ מתפישת עקרונית זו, שהנתונים הסטטיסטיים מלמדים כי יעדה המספרי האופרטיבי יושג רק בשנת 1973 שבה נפטר בן גוריון,²² נגזרה השקפתו בפרשה שלפנינו.

בניגוד לנסיעותיו הקודמות לחו"ל, שאותן ערך כממלא תפקיד רשמי בתנועה הציונית ובמדינת ישראל או כמי שנהנה ממעמד נכבד בזירה הפוליטית הישראלית, במסעותיו ב־1967 וב־1969 נודע מקום משני למפגשים המדיניים שקיים עם פוליטיקאים בכירים. באופן מוצהר, קהל היעד העיקרי של המסעות היה בראש ובראשונה בני נוער, סטודנטים וצעירים. בפגישות הללו התכוון בן גוריון להבליט את חשיבות החינוך העברי, את ההזדהות עם מדינת ישראל ואת העלייה לארץ.²³ מובן מאליה שמאחר שהמגבית היהודית המאוחדת היא שמימנה וארגנה את שני המסעות, ממילא ארצות היעד שנבחרו היו אלה שנתפשו בעיני בכיריה כבעלות פוטנציאל לגיוס כספים, ונוכחותו של בן גוריון עשויה לשמש מבחינה זו תמריץ להגברת קצב ההתרמה. עם זאת נחוץ להביא בחשבון את העובדה, שמן הבחירה בארצות מסוימות כיעדי המסע, נבע שהוא סימן את העלייה מארצות הרווחה – כלומר, צפון ודרום אמריקה, מערב אירופה ודרום אפריקה – כייעוד שראוי להציב בפניה של מדינת ישראל. בן גוריון רתם את עצמו בלי שנקרא לדגל או התבקש על ידי גורם רשמי, לקדם את טיפוחו של רעיון נשגב חדש. התנהלותו השתלבה במגמה רווחת במדיניות העלייה הציונית באותה תקופה ובה בעת הייתה חלק מתפישת היסוד שלו, שבכל פעם הכרחי להציב אופק חדש להגשמת השאיפות היהודיות בארץ ישראל.

20 פרוטוקול מרכז מפא"י, 3.12.1947, אמ"ע. הההגשה שלי.

21 שם.

22 העלייה לישראל, עמ' 28.

23 "ד' בן גוריון יצא לארצות הברית", דבר, 2.3.1967; "בן גוריון יצא להיפגש עם יהודי שלוש

יבשות", מעריב, 7.5.1969.

כאמור בן גוריון בחר למקד את המסר שלו באוכלוסיית הצעירים. היה זה קו ביוגרפי אופייני, שחזר ונשזר ברפוס מנהיגותו. הוא נהג כמנהיג מחנך למרות שלא נחשב כמי שמנהיגותו מושתתת על פשרונו כהוגה המשיח עם קהלו, ואף שצעירים לא נהו אחריו דווקא בשל השקפותיו הרעיוניות-חינוכיות, כמו במקרה של חבריו ברל כצנלסון ויצחק טבנקין, אלא מסיבות אחרות. העדפתו לפנות לצעירים מעל ראשיהם של המבוגרים ושל עמיתיו בממסד הפוליטי ניכרה כידוע בנאומו בפני תלמידי בתי ספר תיכוניים בשיך מוניס ב-1954, וגם עת שכשל בשכנוע עמיתיו לצאת למאבק נגד הבריטים עם פרסום "הספר הלבן" ב-1939 ובעת שהצליח להביא להקמת תנועת המרי העברי ב-1945. לעיתים העדיף את הצעירים לא רק בגלל אופטימיות יתירה שנהג לא אחת להתהדר בה, ומשום שאהב לחזור ולהצהיר עד כמה מובחרים בני הארץ, שבהם ראה את אלה שלעולם יהיו נכונים להתעלות ולהגשים את חזון מדינת המופת. יותר מכול הוא העדיף לפנות לצעירים כזמנים שבהם נואש מן המערכת הפוליטית ומיכולתו לשכנע את חבריו למקצוע הפוליטיקה בתקפות עמדותיו.²⁴ הדבר העיד בדרך כלל על חולשתו ולא על עוצמתו בזירה הציבורית, וכזה היה מצבו אף במחצית השנייה של שנות ה-60, אם כי הפעם גילו המבוגר טרפד מלכתחילה כל סיכוי שהפנייה לצעירים תשמש גם כ"קרב פניצה" עתידי עבורו.

שנים של דיבורים על עלייה מארצות הרווחה

אחד מרכיביה היסודיים של תפישת הממלכתיות הבן גוריונית היה שימור האידיאולוגיה והאידיאל הציוני, תוך ריקון ההסתדרות הציונית והסוכנות היהודית מתפקידיהן המסורתיים, במיוחד בתחום העלייה. למן שלהי שנות ה-40, בואכה שנות ה-50 ולאורך שנות ה-60 ניהל בן גוריון שורת פולמוסים מתנצחים, וגם כושלים מנקודת מבטו – ראוי לזכור, על קיומה ודמותה של ההסתדרות הציונית.²⁵ כשבועיים לאחר פרישתו הראשונה לשדה בוקר בדצמבר 1953, פורסם בעמודו הראשון של דבר מכתבו לוועד הפועל הציוני (שלכינוסו בירושלים סירב לבוא), שבו העמיד לביורר פומבי את "שאלת הקיום של התנועה הציונית בחו"ל":

24 יוסף גורני, "מן האידיאולוגיה הציונית אל החזון הציוני: על יחסו של דוד בן גוריון לצינות בשנים 1906-1963", בתוך: שמואל אלמוג ואחרים (עורכים), תמורות בהיסטוריה היהודית החדשה: קובץ מאמרים שי לשמואל אטינגר, ירושלים תשמ"ח, עמ' 332-334. על בן גוריון והצעירים ב-1939 ראו, דוד בן גוריון, זכרונות, בעריכת מאיר אביזוהר, תל אביב 1987, כרך ו, עמ' 326-333, 347-352, ועוד. על בן גוריון ושיך מוניס ראו, פולה קבלו, "אזרחים מתבגרים: כינוס התלמידים בשיך מוניס – התנגשות, דיאלוג ומפגש", ישראל, חוב' 4 (2003), עמ' 123-154.

25 אריאל ל' פלדשטיין, קשר גורדי: דוד בן גוריון, ההסתדרות הציונית ויהדות ארצות הברית, 1948-1963, קריית שדה בוקר 2003 (להלן: פלדשטיין, קשר גורדי), עמ' 44-46, 155-166, ועוד; ניר קידר, ממלכתיות: התפיסה האזרחית של דוד בן גוריון, ירושלים 2009, עמ' 76-81.

השאלה היא: האם תיתכן אחרי קום המדינה תנועה ציונית בלי חובת עלייה אישית. ואם תיתכן – מהו ההבדל, אם ישנו הבדל כפי שסבורים כמה עסקנים ציוניים בחו"ל, בין ציונות בלי חובת עלייה לבין חיבה למדינת ישראל המשותפת כמעט לכל יהודי באשר הוא? מהו התוכן הרעיוני והיעוד המיוחד של ציונות בלי עלייה, ומהי החובה האישית המוטלת על ציוני מטעם התנועה, שעל ידה אפשר להבחין בין היות האדם ציוני לבין היותו סתם יהודי העוזר למדינת ישראל?²⁶

דילמה עקרונית זו לא הייתה רלוונטית כלל ועיקר למציאות היהודית בארצות האסלאם או במדינות הגוש המזרחי. כל כולה נגזרה מן ההווה היהודית בארצות הרווחה.

בשנים 1952-1969 היגרו לישראל 618,706 יהודים. תרומתן של חמש ארצות הרווחה המאוכלסות ביותר ביהודים – ארצות הברית, צרפת, בריטניה, ארגנטינה ודרום אפריקה – נתון מספרי זה הסתכם ב־57,088 יהודים,²⁷ שהיו כ־9 אחוזים מסך העולים באותן שנים. לפי ההערכות אנשי הסוכנות, כרבע מהם ירד במשך הזמן מהארץ.²⁸ בשורת מאמרים פובליציסטיים שפרסם בדבר בשנת פרישתו ב־1954, פרש בן גוריון בהרחבה את עמדתו בנושא יהדות התפוצות וחתר להקנות לה ממד קונספטואלי במאסף שפורסם כעבור שנה, במלאות 30 לעיתון ההסתדרות. החריפה שבמסקנותיו הייתה, כי "דווקא הרווחה והחופש והשוויון שנהנים מהם שני שלישי היהדות ביבשת אמריקה וארצות מערב אירופה – מגדילה הסכנה של מיתת נשיקה, כשם שליהודים בארצות מזרח אירופה צפויה מיתת חנק". בנסיבות אלה, גרס, "התפוצה לא תעמוד ביהדותה אם החינוך העברי והזיקה הנפשית לישראל וליעודיה המשיחיים לא יהיו לנחלת הדור הצעיר בכל ארצות הגולה".²⁹ בה בעת דבק בן גוריון בפפקוקו במידת הרלוונטיות של ההסתדרות הציונית למציאות היהודית, ובאחד ממחזורי הפולמוס הנוקבים שהתנהלו בנושא הוא הכריז במהלך ישיבת ממשלה משותפת עם הנהלת הסוכנות היהודית, שהתקיימה במאי 1960: "אילו הייתי יהודי אמריקני, לא הייתי אפילו בבולדוור סוחר אותי להסתדרות הציונית".³⁰ התובנות הללו יוסיפו להיכלל בשורת התבטאויות של בן גוריון במחצית

26 "מכתב בן גוריון לוועד הפועל", דבר, 27.12.1953. ההדגשות במקור; זאב צחור, "יחסו של בן גוריון לגולה ולעלייה", בתוך: דבורה הכהן (עורכת), קיבוץ גלויות: עלייה לארץ ישראל – מיתוס ומציאות, ירושלים 1998, עמ' 142; פלדשטיין, קשר גורדי, עמ' 114-119.

27 העלייה לישראל, עמ' 32.

28 שרגאי, עם התחלטה.

29 ד' בן גוריון, "ישראל ויהדות התפוצות", בתוך: מאסף דבר: במלאות שלושים שנה לעיתון פועלי ארץ ישראל, תל אביב 1955, עמ' 468.

30 פרטוקול ישיבת הממשלה, משותפת עם הנהלת הסוכנות היהודית, 26.5.1960, ארכיון המדינה (להלן: א"מ).

השנייה של שנות ה-50 ובמחצית הראשונה של שנות ה-60. למשל, בכנס פעילי מפא"י שנערך ביוני 1964 (שנה לאחר פרישתו השנייה לשרה בוקר), ציין כי "טעות היא לחשוב שמארצות הרווחה לא תיתכן עלייה, ועלייה חשובה, לא אומר המונית, אבל עלייה גדולה".³¹ כעבור חצי שנה, ערב כינוס הקונגרס הציוני הכ"ו, הוא תקף את נשיא ההסתדרות הציונית נחום גולדמן ואת יושב ראש ההנהלה הציונית משה שרת, "המכריזים ש'הציונות היא תורה ולא ארגון של עולים'", וכך "נעשות פלסטר" החלטות הקונגרס הציוני הקודם ב-1960, שלפיהן "העלייה חייבת לעמוד במרכז החיים הציוניים של היישובים היהודיים בכל אתר ואתר". לנוכח זאת הביע בן גוריון את משאלתו במכתב שהוקרא על בימת הקונגרס ב-29 בדצמבר 1964, שאליו מיאן לבוא, כי "ההחלטות תקוימנה ולא תישארנה על הנייר בלבד כהחלטות העיקריות של הקונגרס הקודם".³²

בשנות כהונתו האחרונות כראש ממשלה ניסה בן גוריון להפיח חיות בחזון "עם הסגולה" באמצעות עידוד עלייתה ארצה של עידית הצעירים האקדמאים מארצות הרווחה. הוא ייחל שיימצא "מעין ספיר לענייני עלייה" מארצות המערב, ברמזו לתנופה שהעניק שר המסחר והתעשייה דאז למשיכת השקעות לארץ, ופילל שייווצר "עם עובד אקדמאי", אף אם "פיקחים ואנשי מעשה, גם אם הם משמשים כפרופסורים למשפטים או להיסטוריה" יטענו כי זו "מליצה תפלה, וכי אנו עם נורמלי ככל העמים". לעומת "המליצות הציוניסטיות התפלות שנתרוקנו מתוכנן ועבר זמנן" לגבי דידו, תבע להציב את חזון "אמת המאור הגנוז והגלוי שבוקע ממפעל היצירה והתקומה בישראל". תקוותו הייתה שדרך זו "נמשוך ארצה מאות ואלפים ואולי רבבות של כוחות צעירים מבורכים" מ"קרב יהדות ארצות הרווחה – אמריקה הצפונית, אנגליה, דרום אפריקה, מערב אירופה, אמריקה הלטינית". אלה נועדו להתמכר לחינוך הדור הצעיר ולמקצועות חלוציים אחרים במגמה לפתור את בעיית הפער המעמדי בישראל, "שכולט בעיקר בקרב בני עדות שונות מארצות המזרח".³³

אין להבין מן התיאור לעיל, שבמודעותו לחשיבות העלייה מארצות הרווחה ולחיוניותה בן גוריון היה בבחינת "יחיד בדורו" בספקטרום הפוליטי הישראלי. למשל, ביוני 1955, בעת גיבוש מצע מפא"י לקראת הבחירות לכנסת השלישית, הציע שר האוצר לוי אשכול כי מפא"י תציג במצעה יעד של העלאת 50 אלף משפחות יהודיות מארצות הרווחה, וציין כי מבחינתו "חשובים יותר ילדי המשפחות

31 ד' בן גוריון, "המדינה והמפלגה", דבר, 26.6.1964; פלדשטיין, קשר גורדי, עמ' 191-199.
 32 דוד בן גוריון, "על מהות החזון הציוני", דבר, 29.12.1964; הקונגרס הציוני הכ"ו: דין וחשבון סטינוגראפי, 30.12.1964-10.1.1965, ירושלים תשכ"ו (להלן: הקונגרס הציוני הכ"ו), עמ' 26. ראו גם פלדשטיין, קשר גורדי, עמ' 198-199, 228-229.
 33 ד' בן גוריון, "עם עובד אקדמאי", דבר, 10.8.1962; הנ"ל, "סכנתו וחיסולו של הפער בישראל", שם, 1.3.1963; מ' מייזלס, "באסיפות רעמו הרמקולים – בישיבות הוויכוחים", מעריב, 18.6.1961.

הללו" שיעלו מברזיל, ארגנטינה וארצות אחרות "מאשר המשפחות עצמן". בן גוריון, כך מספר הפרוטוקול, תהה בתגובה: "בסוף 4 השנים הבאות, לאיזה אחוז של יצוא לעומת היבוא אפשר להגיע?" ממילא אין פלא שיעד זה שהציג שר האוצר כלל לא נכלל במצע מפא"י לכנסת.³⁴ באותה רוח, בינואר 1963 החליטה הנהלת הסוכנות היהודית בראשותו של משה שרת לחתור להקמתה של רשות משותפת להנהלת הסוכנות ולממשלה כדי לעודד את העלייה מארצות הרווחה,³⁵ אך דבר לא יצא מכך. יוזמה אחרת שראש הממשלה לוי אשכול ניסה לקדם ב-1964, ציפתה כבעבר לשאת את מבטה בגשמת חזונה של מפא"י בפרט ושל תנועת העבודה בכלל על התנועה הקיבוצית, ולהעמיס בראש ובראשונה על שכמה את העול והאתגר להמרצת העלייה מארצות הרווחה. בוועידת איחוד הקבוצות והקיבוצים קרא אשכול "לכינון קיבוצים תעשייתיים" ולא עוד כאלה שיסודם חקלאי, שיתבססו במידה רבה על קליטת נוער יהודי מארצות הרווחה באמצעות שליחי הקיבוץ שייצאו לפעילות בתפוצות. "מי יהיה המעורר לעליית יהודים מארצות הרווחה? היעמוד הקיבוץ מהצד?", התריס אשכול רטורית ברוח המזכירה את נאום ה"פוש ונכלם" של בן גוריון מראשית ימי המדינה.³⁶ בקונגרס הציוני הכ"ו ביקש אשכול להציג יעד קונקרטי בפני מאזיניו, שאותו תיאר ככזה שאינו "בשום פנים למעלה מכוחו של העם היהודי בארצות הרווחה. המדובר הוא בעלייה של שלושים עד ארבעים אלף יהודים בממוצע לשנה מכל הארצות הללו, החל – ואני נותן שוליים – החל משנות השבעים", שכן עד אז "ניהנה מעליית יהודים מארצות אחרות".³⁷ כעבור שנה נאם שר האוצר פנחס ספיר בפני הוועד הפועל הציוני והצהיר כי היעד הממשלתי הוא להגיע לאוכלוסייה של שלושה מיליון נפש ב-1970, וזאת בהתבסס על עלייה מארצות הרווחה, שכן ללא עלייה ישראל "נמצאת בסכנה של ירידה במתח החיים של תושבי הארץ, ירידה במתח העשייה, וצמצום ביכולת ובקצב הפיתוח".³⁸ ספיר עתיד לדייק כחוט השערה בתחזיתו הדמוגרפית, וממילא מתעוררת תהייה מה בין ה"מתח" שאותו חזר ושינן שצריך לשרור במציאות הישראלית לבין חזון העלייה מארצות הרווחה, שעבורו לא נמצא באותה עת סדן אנושי ממשי. פתרונה של הנהלת הסוכנות לדילמה זו היה בהיר להפליא: הקמת ועדה מתאימה שתעסוק בנושא.³⁹ הקריאות להצבת העלייה מארצות הרווחה כאבן הראשה של ישראל, שהושמעו על ידי בכירי קברניטי הבנייה בפועל של המדינה –

- 34 פרוטוקול מטה הבחירות של מפא"י לבירור דרכי ההסברה, 16.6.1955, אמ"ע, 1281-1954-13-2.
 35 פרוטוקול הנהלת הסוכנות היהודית, 16.1.1963, הארכיון הציוני המרכזי (להלן: אצ"מ).
 36 "איחוד הקבוצות והקיבוצים נתבע לתת כוח אדם לפעילות במפא"י, בהסתדרות ובמדינה", דבר, 5.3.1964; "ראש הממשלה קורא לכינון קיבוצים תעשייתיים", שם, 22.4.1964.
 37 הקונגרס הציוני הכ"ו, עמ' 209.
 38 המושב השני של הוועד הפועל הציוני אחרי הקונגרס הכ"ו, 11-18.1.1966, ירושלים 1966, עמ' 64-66.
 39 פרוטוקול הנהלת הסוכנות היהודית, 7.11.1965, אצ"מ, S100/1041.

בן גוריון, אשכול וספיר, נותרו בגדר מליצות חלולות במציאות שבה תודעת "דור האספרסו" המשתמט מאחריות לכלל הציוני מושלת בשיח הציבורי.

ערב המסע הבן גוריוני ב־1967 ולמחרתו

בראשית 1967, תהה אשכול מה נעשה להגשמת החלטות הקונגרס בדבר "עידוד העלייה לישראל על ידי מופת אישי" ועידוד העלייה מארצות הרווחה. באותה תקופה הותקפה הסוכנות היהודית תדיר בטענה על בטלנות עובדיה וחוסר התוחלת בהמשך קיומו של גוף זה. בכינוס הוועד הפועל הציוני בירושלים העיר אשכול, כי "נתוני העלייה מראים שעיקר העולים בא דווקא מאותן ארצות שבהן לא פעולתה של התנועה הציונית קובעת", אלא גורמים אחרים ובראשם "עצם קיומה של מדינת ישראל". אשכול פסק ש"היקף העלייה מארצות הרווחה הוא קטן ביותר, גם מבחינת צורכי המדינה ואפשרויותיה וגם מבחינת הפוטנציאל היהודי בארצות הללו". כדוגמה לכך הזכיר כי בארצות הרווחה לומדים כ־400,000 סטודנטים יהודים ואף שהוחלט בקונגרס הציוני האחרון על פעולה המיועדת להביא בני נוער אקדמי ללימודים בארץ, הגיעו רק 2,000 מהם לשהות לימודית קצובה בישראל.⁴⁰ בהצעה לכשעצמה לא היה חדש, שכן כבר בכינוס הוועד הפועל הציוני הראשון לאחר הקמת המדינה, במאי 1949, תבע בן גוריון שכל סטודנט יהודי הלומד בקולג' או באוניברסיטה יבוא ארצה לשנת לימודים אקדמית בירושלים (ובחזונו כי רחב הציע בהמשך אותו משפט, שכאשר יהודי בונה בית בתפוצות ומרהט אותו – חלק מהרהיטים שהוא רוכש ייובאו מהארץ). בין כך ובין כך מאמר המערכת בדבר העניק רוח גבית לראש הממשלה אשכול בעיצומו של המיתון הקשה בינואר 1967, ונזף: "תפוצות הגולה חזרו לשאננות שלא הייתה כמותה – כאילו לא אירעה השואה וכאילו לא קמה המדינה".⁴¹

היה זה הד לדרך שבה אפיין אשכול את ישראל של אותם הימים: "עתה, שורה עלינו כנראה רוח של אכילת איש את רעהו, ואיננו עוסקים באדם השלישי שצריך לבוא אלינו ואנו צריכים לעזור לו להיקלט".⁴² בהקשר הנוגע לדיונו, נטען בשבועונה של רפ"י, מבט חדש, שלעומת התקפותיו הבלתי פוסקות של בן גוריון על מנהיגי התנועה הציונית בארצות הברית משום שאינם עושים די למען העלייה לישראל, "ויתר" לוי אשכול על תביעה זו, ופתח ב'מדיניות חיובים' גם לעבר

40 המושב השלישי של הוועד הפועל הציוני אחרי הקונגרס הכ"ו, 1.1967-8-15, ירושלים 1967, עמ' 10-11; "החלטות הקונגרס הציוני הכ"ו", הקונגרס הציוני הכ"ו, עמ' 648, 655. על המצב בסוכנות ראו למשל סדרת מאמרים בשבועון העולם הזה, שכותרותיהם ממצים זאת היטב: "המת החי מתנפח", 16.3.1966, "הסוס נגמר, אבל...", 23.3.1966, "לחסל מיד!", 30.3.1966. 41 מ"ד [מערכת דבר], "גולה וישראל מול הוועד הפועל הציוני", דבר, 6.1.1967; פרוטוקול הוועד הפועל הציוני, 6.5.1949, אב"ג, חטיבת נאומים ומאמרים. 42 ישיבת הכנסת, 5.7.1966, דברי הכנסת, עמ' 2029.

התנועה הציונית". אשכול, הוטח בביטאון בלעג, קיווה שבדברי נועם ישכנע את יהדות ארצות הברית לעלות ולהתיישב בארץ. "אולם התוצאה הייתה הפוכה: על ידי הרפיית המתח, ראו עצמם היהודים בארצות הרווחה משוחררים לגמרי מחובת העלייה לישראל", וכיפרו עליה כביכול באמצעות תרומות. ברוח גישתה הביקורתית של רפ"י בענייני ביטחון, כלכלה, שינוי שיטת הבחירות ועוד, גם לבעיה הנדונה הייתה באמתחת מבט חדש פתרון חד: רק החלפת ההנהגה ובחירת הנהגה מדינית חדשה "תיצור בארץ את התנאים לקליטה המונית של יהודים מארצות הרווחה".⁴³ לצד המסקנה הצפויה למדי כחלק משגרת ההאשמות המושמעות נגד הנהגת מפא"י, שולבה כאילו בהיסח הדעת הבעת תקווה – בעלת משמעויות מרחיקות לכת – המפכה וממתינה לשעתה הגואלת, שבוא יבוא הזמן להגעת עלייה המונית מארצות הרווחה, בנוסח "העלייה ההמונית" מארצות האסלאם בעקבות הקמת המדינה. תקוות מעין אלה כבר נשמעו בשעתו כשהעלייה מארצות אמריקה הלטינית במחצית הראשונה של שנות ה-60 "קפצה ממאות לאלפים" ו"התקבלה בארץ בתרועות: שהנה יהדות אמריקה הלטינית זזה, הנה באים ועולים שלושת רבעי מיליון היהודים, כולם או רובם".⁴⁴ ברקעם של דברי ביקורת אלו עמדו נסיעתו הקרובה של בן גוריון לקהילות יהודיות בארצות הברית והדיונים המתמשכים במוסדות מפא"י בסוגיית העלייה וקשרי ישראל עם התפוצות. באורח מגושם השתדל בן גוריון לקשור בין העלייה הדועכת והירידה הגדלה, שכמענה להן הוא יוצא לכאורה "לאמריקה להסביר לראשי היהדות בארץ זו הצורך החיוני של אכלוס הנגב", לבין מאבקו ההולך ומשתכח על "אמת וצדק" שנכרך בצורך "לשחרר את המדינה משני שרים [אשכול וספיר] המתכחשים לאמת ולצדק" עקב "פרשת לבון"; אך ללא הועיל.⁴⁵

מרכז מפא"י שהחל לדון בסוגיית העלייה עוד ב-27 בספטמבר 1966, לאחר שנישאו בראשיתו ברכות לרגל הגיעו של בן גוריון לגבורות (בהיעדרו כמובן, ולאחר שלהבדיל נאמרו מילות הספד על פטירתה של ורה וייצמן), התקיים כששורה עליו רוחו של המשפט שבו פתח ראש הממשלה את נאומו בנושא: "מארה רובצת עלינו כאשר אנחנו מתחילים לדבר על עליה מארצות הרווחה". אשכול הכריז שאין עוד עלייה מארצות המצוקה משום ש"נגמרה המצוקה" ואותם יהודים שעד עכשיו לא הגיעו מארצות אלה נהגו כך "מפני שהם חושבים שהם אינם שרויים במצוקה". דיוני מוסדות מפא"י על "המדינה והגולה" נחתמו בתחילת פברואר 1967 בהקבץ הנחיות המתוות את פעולת המפלגה בסוגיה, ובראשן תביעה לאיחוד תנועות הנוער החלוציות הציוניות בחו"ל והקמת רשות משותפת לממשלה ולסוכנות היהודית שתעסוק בעלייה ובקליטה. הן התבססו על הקביעה העקרונית,

43 "משבר העלייה הוא גם משבר הממשלה בישראל", מבט חדש, 11.1.1967. ההדגשות שלי.

44 מ' קיטרון, "העלייה שבועטים בה", דבר, 28.9.1966.

45 ד' בן גוריון, "תשובה ליי"כ [ישראל כהן] ולגולדה מאיר", הפועל הצעיר, 14.2.1967.

כי "יעודה של מדינת ישראל הוא לבצע את המשימה של קיבוץ גלויות ולשמש מקור השראה לתפוצות ישראל ולשמירת זהותן היהודית". דיוני מפא"י נערכו לנוכח צמצום העלייה והתגברות תופעת הירידה בצירוף "גילויי החלשת ערכים לאומיים וחלוציים בארץ ובגולה כאחד",⁴⁶ ובעוד המיתון הכלכלי שפרץ ב-1966 מורגש במלוא כובדו ומשרה אווירה מלנכולית בציבוריות הישראלית.

נדמה כי אחד הביטויים היותר נרגנים שהובעו בחוגי מפא"י על תופעת הדרוך הפושה בציבור בא מקולמוסו של עורך ביטאונה, ישראל כהן: "מפלגות ועיתונים, אנשי ציבור ומנהיגים בכוח, ליצנים ומפריחי יונים, כולם מקבלים את פניה" של "הרוח הרעה המהלכת עכשיו במדינה [...] כאומרים לה: עורי, רוח רעה, הפיחי מדינתנו, פגעני נא בקירות ביתנו! וזו מפיחה ומשתוללת עד כדי מפח נפש. ויש שמחים לקראתה כאילו ריחות בושם ובשורות חג היא מביאה להם".⁴⁷ מנגד, מבקריה של הממשלה טענו בתוקף כי המסר הנגזר ישירות מהמיתון היוזם שלווה באבטלה חריפה הוא, שהממשלה חפצה בהפסקת העלייה. מבחינת המועמדים לעלות, פירוש המיתון הוא אמירה ממשלתית ברורה: "עכשיו – אל תבואו, כי אין צורך בכס ואין מקום בשבילכם. עכשיו אנחנו עומדים ב'ראשית התאוששות'. כשנסיים את התהליך [...] – הואילו נא לנסות שנית, אם עוד תעמוד לכם אמונתכם".⁴⁸

הפרסומים בעיתונות אודות הירידה הגוברת לצד הבדיחות התפלות שנלוו אליהם, הפכו את ארצות הרווחה ממקור מרכזי למאמצי הבאת עולים ליעד מועדף לעזיבת הארץ. למציאות זו חברו ממצאי דו"ח שהוגש באמצע 1966 לראש הממשלה מאת הוועדה לבעיות הילודה (שהוקמה על ידי בן גוריון באפריל 1962), בראשותו של הסטטיסטיקן הממשלתי רוברטו בקי. מחברי הדו"ח התריעו כי שיעור הריבוי הטבעי הממוצע באוכלוסייה היהודית בישראל "נמצא בקו נסיגה מהיר": הוא ירד משיא של 26.5 ילדים לכל 1,000 נשים ב-1950, ל-16.1 ילדים ל-1,000 נשים ב-1965. זאת בעוד ש"כתוצאה מפריזום העצום והצמצום הדרסטי בתמותה, בכוחה של האוכלוסייה הלא-יהודית להכפיל את עצמה פי 3.4 במשך דור", כאשר ב-1965 הריבוי הטבעי השנתי של הלא-יהודים עמד על 45.8 ילדים ל-1,000 נשים.⁴⁹ במטרה להתמודד עם מציאות זו הוכלל בין מטרות הפעילות הכלכלית הממשלתית, שאושרו בכנסת באוקטובר 1966, הסעיף הבא: "הממשלה תפעל לעידוד הילודה על ידי שיפור תנאי הדיור, הקלת הוצאות החינוך וכדומה".⁵⁰

46 פרוטוקול מרכז מפא"י, 27.9.1966, 27.10.1966, 2.2.1967, אמ"ע; פרוטוקול הוועדה לענייני הגולה במפא"י, 30.11.1966, 18.12.1966, 2.2.1967, שם, 86-1966-7-2.

47 ישראל כהן, "שעת חירום או שעת כושר", הפועל הצעיר, 20.12.1966.

48 שמואל שניצר, "במלאת שנה לממשלה", מעריב, 6.1.1967.

49 דין וחשבון של הוועדה לבעיות הילודה, מוגש לראש הממשלה, ירושלים אפריל 1966, עמ' 16-17.

50 הודעת הממשלה, "קווים לפעולה כלכלית לשלוש השנים, 1 בינואר 1967 – 31 בדצמבר 1969", דברי הכנסת, 11.10.1966, כרך 46, עמ' 2577.

בשעה שבעיית הילודה בקרב יהודים נתפשה כתולדת תהליך ארוך שנים, אף אם נציג משרד הבריאות כמועצת המוסד לביטוח לאומי העריך שצפוי גידול בילודה אצל יהודים פרי "תוצאת העלייה ההמונית בשנות החמישים" משום ש"הבנות של עלייה זו מגיעות כעת לגיל האמהות הראשונה"⁵¹, הרי שתופעת הירידה נתפשה כתוצאה של נסיבות השעה הקונקרטיות. בעיתונות התקופה נכתב שהקטנת אפשרויות התעסוקה עקב המיתון, תנאי השיכון המוצעים, ביורוקרטיה "קפקאית" ואקלים חברתי דוחה, הם העילות הבולטות לירידת עולים מארצות הרווחה ולהימנעות יהודים ממדינות אלה לעלות ארצה.⁵² ממצאי הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה מספרים כי בשנת 1964 עלו 54,716 יהודים וירדו 7,500, ובשנת 1965 עלו 30,736 יהודים וירדו כ-7,000. ב-1966 עלו 15,730 יהודים וירדו כ-8,500, וב-1967 עלו 14,327 יהודים וירדו כ-9,000.⁵³ מן הנתונים מתבהר כי אף ששיעור הירידה גדל באחוזים באופן דרסטי – למעלה מ-20 אחוז, הרי בפועל השינוי הנומינלי היה צנוע למדי בלשון המעטה, גם אם נתלו בו לא מעט גוזמאות. דוגמה לכך היה מידע שפורסם בהארץ, ולפיו "150 איש בממוצע מעולי ארגנטינה ואלג'יריה החיים באזור הדרום עוזבים כל חודש את הארץ". חלקם עושים כן באמצעות סירות מבריחים של דייגים בחוף אשדוד, שמעלות אותם לאניות נוסעים בלב ים כדי שיחמקו מהחזר הוצאות עלייתם לסוכנות ומתשלום חובות אישיים.⁵⁴ גוזמאות מעין אלה ליוו את ניפוח ממדי היקף הירידה מן הארץ, בקרב בני הדור ובמחקר ההיסטורי כאחד, ועירבו יחדיו שטחיות ומניפולטיביות. הבעיה המהותית בתקופה הנדונה לא נמצאה בתחום הירידה, אלא ננעצה בהתמעטות העלייה באורח דרסטי. משהו מאווירת התקופה בנוגע לעלייה מארצות הרווחה הנמשכת טיפין-טיפין, תואר בראשית 1967 בכתבה שפורסמה במעריב מאת העיתונאי אהרן דולב.

51 "צפוי גידול בילודה", דבר, 8.1.1967.

52 העיתונות היומית במחצית השנייה של 1966 גדושה ברשימות שעסקו בנושא. ראו למשל, דניאל בלוך, "ירידה 1966", דבר, 27.10.1966; הנ"ל, "סיבות ירידה של עולים מהמערב", שם, 30.10.1966; חיים יערי, "אין סליחה לירידה", שם, 4.11.1966; חנה זמר, "לא בהטפה", שם, 11.11.1966.

53 "פורסם השנתון הסטטיסטי ה-17: ירידה בעלייה ובירידה; עלייה ברמת החיים", דבר, 2.9.1966; שנתון סטטיסטי לישראל 1972, כרך 23, עמ' 117. בשנת 1962 ירדו 9,000 איש וב-1963 ירדו 8,000 איש. שם; העלייה לישראל, עמ' 28. סביר להניח שחלק מסוים מאלה שנסעו לחו"ל ותכננו "לרדת" שינו את דעתם בעקבות הניצחון ב-1967, ונושא הירידה בכללו עדיין ממתין למחקר סדור.

54 מנהל מחלקת העלייה בסוכנות, ש"ז שרגאי, נזעק לבקש משר המשטרה בכור שטרית לברר אם יש דברים בגו. השר השיב שאין אמת בהברחת היורדים, וגם נתוני הירידה – מופרכים, שכן מינואר 1965 עד 25 באוגוסט 1965 (הכתבה פורסמה בהארץ ב-19 באוגוסט) ירדו מן הארץ 164 נפשות לאמריקה הלטינית, מהם 58 לארגנטינה, ובאותה תקופה ירדו לצרפת 83 נפש, ובהם גם עולים מאלג'יריה. מכתב שרגאי לשטרית, 20.8.1965, אצ"מ, S62/316; מכתב שטרית לשרגאי, 10.10.1965, שם.

כמי שאינו מאמין למשמע אוזניו, הוא בא לאולפן קליטה בנתניה כדי לתהות על קנקנם של אותם "תמהוניים" כלשונו המגיעים דווקא כעת מארצות הרווחה.⁵⁵ למחרת פרסומה של הכתבה שב בן גוריון ממסע שערך מה-1 עד 25 במארס בקהילות יהודיות ברחבי ארצות הברית (מיאמי, פילדלפיה, שיקגו, לוס אנג'לס, ניו יורק ובוסטון), וכן בטורונטו ובלונדון. בן גוריון, שהכריז בכינוס של סטודנטים יוצאי צפון אפריקה שהתקיים בינואר 1967, כי "הבעיה העיקרית של ישראל היא כיצד למשוך יהודים מארצות הרווחה לעלייה לארץ",⁵⁶ העיד ערב נסיעתו לחו"ל ש"ירידה הייתה אצלנו תמיד. האסון הוא שאין עלייה". בן גוריון גרס שקיימים שני סוגי ירידה, האחד – עזיבת הארץ, והשני – בתחום הילודה. בהזדמנות זו נזכר כי רצה ילד רביעי, אבל פולה רעייתו סירבה. כדעתו משכבר, תבע שהנהלת ההסתדרות הציונית תעביר את הטיפול בענייני העלייה לידי הממשלה, ותקדיש את כל זמנה לעידוד הילודה.⁵⁷

בן גוריון יצא למסע ב-1967 מטעם המגבית היהודית המאוחדת כאשר לנגד עיניו שני יעדים קונקרטיים: גיוס כספים למגבית, שחלקם יוקצה לבית הספר התיכון במדרשת שדה בוקר, וקריאה לצעירים יהודים אידיאליסטים שיעלו ארצה ובמידת האפשר יתגוררו בנגב. קבלת הפנים הנלהבת לה זכה בקהילות שבהן ביקר העידה כי עבורן הוא עדיין היהודי הפופולרי ביותר בתבל, אף שלא נשא בתפקיד רשמי כלשהו. כמנהגו, לא חסך ממאזיניו אמירות חריפות. בריאיון לתכנית "פגוש את העיתונות" ששודר בטלוויזיה מחוץ לחוף, הצהיר כי "ליהודי האמריקני יש אישיות מפוצלת משום שהוא אמריקני ב-90 אחוז ויהודי רק ב-10 אחוזים". אמירה פרובוקטיבית מעין זו עוררה אמנם הדים לרגע, אולם מבחינתם של אלפי בני הנוער, הסטודנטים והנכבדים היהודים שנקבצו שוב ושוב לאורך מסלול ביקורו להאזין לקולו של האיש ולהיחשף למראה פניו, ערכן של הכרזות מתגרות מעין אלה היה בטל בשישים.⁵⁸

בנאומיו התמיד בן גוריון להציג את הצורך בעליית בני נוער אידיאליסטיים כבעיה גורלית להבטחת קיומה של ישראל ולחיזוק קשריה עם התפוצות. להרגשתו, הנוער שפגש באמריקה הוא "נוער יהודי כמו שהייתה העלייה השנייה, מלא רוח אידיאליסטית", אלא שהם אינם עולים ארצה מפני שהתנועה הציונית מזה 30 שנה אינה טורחת לתבוע מהם לעשות כן. הוא ציין שאינו מצפה לבואם של מאות אלפי

55 אהרן דולב, "שמענו על הכל, ובכל זאת באנו", מעריב, 24.3.1967.

56 "בנעילת ועידת 'עודד', בן גוריון: הבעיה העיקרית – עלייה מארצות הרווחה", דבר, 6.1.1967.

57 "באמריקה לא אדבר על אשכול", ריאיון השבוע של רפאל בשן עם בן גוריון, מעריב, 24.2.1967; "בן גוריון: מדינת ישראל צריכה לעסוק ישירות בענייני עלייה", דבר, 3.4.1967.

58 פיליפ בן, "קבלת פנים מרשימה נערכה לבן גוריון בבואו לניו יורק", מעריב, 2.3.1967; "הנ"ל, בן גוריון: ליהודי ארה"ב יש אישיות מפוצלת", שם, 6.3.1967; שלמה שפיר, "מסע בן גוריון בארצות הברית", דבר, 24.3.1967.

יהודים אמריקנים, אך הביע תקווה שיבואו רבבות. בהגיעו ללונדון כאורח תנועת הנוער "הבונים" לקראת תום מסעו, התוודה בן גוריון כי איש מאלפי הצעירים שנהרו לכינוסים שבהם נאם לא הבטיח שיעלה. לעומת זאת מבחינה כספית הוא נחל הצלחה גדולה יותר, אף שלא נחשב כדמות הנחשפת ברבים כמי שעוסקת בגיוס הכספים, זאת בניגוד לאישים אחרים שנהנו לרווח על הצטיינותם בכך, כגון חיים וייצמן, גולדה מאיר ופנחס ספיר. בן גוריון העדיף בדרך כלל להותיר בצנעה פן זה של מגעיו עם יהדות התפוצות, אבל הסוכנות היהודית התגאתה שלמעלה מ-20 מיליון דולר נתרמו למגבית בימי מסעו ומהם יוקצו למדרשת שדה בוקר למעלה ממיליון דולר.⁵⁹

התערובת של כסף ועלייה הובעה באופן מיטבי בנאום שנשא בן גוריון עם שובו לשדה התעופה לוד: "פגשתי נוער יהודי מצוין. [...] עד כה לימדום רק לתת כסף. חושבים שזה מספיק. לא יודעים עברית. אבל בעלי רגש יהודי עמוק. מן הדור המבוגר לא דרשו אלא כסף. 30 שנה – כסף, כסף (פולה: גם זה חשוב, לא?) רק כסף – זה שלילי. אנו זקוקים לטובי היהודים". קריאת הביניים של רעיייתו היהודייה אמריקנית לשעבר, שיקפה כהלכה את תוצרי הביקור.⁶⁰ קביעותיו בנאום שנשא לסיכום סיורו במדרשת שדה בוקר בתחילת אפריל, כי "קיימים סיכויים טובים להגברת העלייה מארצות הרווחה" ולשם כך "יש לשגר שליחים בעלי רמה מתאימה, שיוכלו למצוא שפה משותפת עם הנוער היהודי המשכיל", היו זהות למסקנות דיוני מוסדות מפא"י בנושא. ברם בן גוריון דבק בהשקפתו לפיה הממשלה צריכה לעסוק ישירות בעלייה, בעוד שעל הסוכנות להתרכז בעידוד הילודה בארץ. חיים שורר, עורך דבר לשעבר, הגיב בביטול: "מה חשיבות ריבוי הילודה בישראל העברית – לעתידנו, לקיומנו כמדינה יהודית – אין צורך להסביר. אף לא חצי מילה, חלילה, נגד פעולה כזאת. אולם גם לרצינותה ולמשקלה של ההצעה הזאת, ובפי מציעה, אין צורך להוסיף אף חצי מילה. לדברים רבים זכינו. הנה גם לכך".⁶¹

ימים אחדים לאחר מכן ובניגוד לעמדתו של בן גוריון, החליטה הממשלה ב-9 באפריל 1967, בהסתמך על מסקנות ועדת בקי, להקים "מרכז לבעיות הדמוגרפיה" בכפוף למשרד ראש הממשלה. המרכז נועד לפעול באורח שיטתי ליצירת אווירה ותנאים המעודדים ילודה (ובכללם הבטחת הקלות כלכליות שונות וריסון ההפלות המלאכותיות) "בהתחשב בחיוניותה לעתידו של העם היהודי".⁶² מאמר המערכת של

59 דוד בן גוריון, נאום בכינוס הרבנים האמריקנים הקונסרבטיביים, 12.7.1967, אב"ג, חטיבת נאומים ומאמרים; חגי אשד, "בן גוריון הגיע ללונדון", דבר, 23.3.1967; "חזר ד' בן גוריון", שם, 26.3.1967.

60 מיכה לימור, "קבלת פנים ססגונית לב"ג בלוד", מעריב, 26.3.1967.

61 "בן גוריון: מדינת ישראל צריכה לעסוק ישירות בענייני עלייה", דבר, 3.4.1967; חיים שורר "תפקיד לצינונות", שם, 7.4.1967. (ההדרגה שלי); פרוטוקול מרכז מפא"י, 2.2.1967, אמ"ע.

62 פרוטוקול ישיבת הממשלה, 9.4.1967, א"מ.

דבר הודה בחלוף ימים ספורים, "כי למעשה לא ידוע על דרכים בדוקות שיעילותן להגברת הילודה הוכחה", אך בנסותו לא לרפות ידיים שיער ש"העלייה הפנימית" חשובה לא פחות מן "העלייה מבחוץ – וממילא יש להקדיש לה אותה מידה של מחשבה ושל מאמצים ציבוריים".⁶³ כעבור שבועיים הוטל בסוכנות על אברהם ציגל, אחד משלושת ראשי מחלקת העלייה והקליטה של הארגון, לעמוד בראש ועדה פנימית שתגיש המלצות לעיסוק הסוכנות בתחום עידוד הילודה. בדו"ח שחיבר ציגל, על רקע חיפוש תעסוקה לסוכנות נוכח הצניחה במספרי העולים, נכתב כי היא "מועמד טבעי ביותר" לנהל ולרכז פעילות המכוונת לעידוד ריבוי טבעי של האוכלוסייה היהודית בלבד. ציגל המליץ להקים רשות עליונה לעידוד הילודה במסגרת הסוכנות, בנימוק שהרשות "חייבת להיות חלק בלתי נפרד ממוסד יהודי לאומי מוכר, שאין לו התחייבויות מוסריות וכספיות כלפי שאר אוכלוסיית המדינה". הדו"ח שהגיש לא יידון מעולם בהנהלת הסוכנות, בשל החשש מלנקוט עמדה בוויכוח בין בן גוריון לאשכול בנושא.⁶⁴ בשנים הבאות יקרא מנהל בית החולים "תל השומר" חיים שיבא להקמת משרד ממשלתי לילודה, והסוגיה תיחשב כקונצנזוס חוצה גבולות בחברה היהודית בישראל, עד שאפילו מאמר המערכת בעיתון הארץ יחרוץ כי "עידוד הילודה – צורך לאומי",⁶⁵ אולם אז ייאמרו הדברים מפרספקטיבה היסטורית שונה לחלוטין לנוכח מלחמת ששת הימים.

אופק ההגשמה בעקבות הניצחון

המציאות הלאומית השתנתה באחת בתום קרבות מלחמת 1967 ב-10 ביוני. בן גוריון שביקר יום קודם לכן בכותל המערבי, אמר כי זהו היום השני הגדול בחייו, לאחר שהיום הראשון היה יום עלייתו ארצה.⁶⁶ הניצחון המסחרר חידד את הכמיהה למהפכה דמוגרפית. ברוח זו קיוו שר האוצר ספיר ויושב ראש הנהלת ההסתדרות הציונית אריה פינקוס, כי בעקבות ההתנדבות והתמיכה הכספית של יהודי העולם בשבועות "ההמתנה" שקדמו למלחמה, כעת "יבוא מסע לעלייה

63 "הממשלה החליטה על צעדים לעידוד הילודה", דבר, 10.4.1967; "מ"ד [מערכת דבר], "עלייה פנימית", שם, 12.4.1967.

64 אריה אלדר, אברהם ציגל: איש הקליטה ועמיגור, [חמ"ד] 1994, עמ' 150; פרוטוקול הנה"ס, 23.4.1967, 6.11.1967, אצ"מ, S100/1056.

65 ד"ר חיים שיבא: המדינה חייבת לבטא תודתה לילודת – בפרס כספי ממשי", מעריב, 24.1.1969; "עידוד הילודה – צורך לאומי", הארץ, 5.5.1969.

66 פנחס יורמן, "בן גוריון ליד הכותל", דבר, 9.6.1967. בהזדמנויות אחרות ציין בן גוריון את שלושת הימים הבאים כגדולים בחייו: יום עלייתו ארצה ב-7 בספטמבר 1906, יום כינוסם של מיליונרים יהודים בניו יורק לשם גיוס המימון הנדרש לייסוד התעשייה הצבאית ב-1 ביולי 1945, ויום הקמת המדינה.

המונית מהמערב".⁶⁷ יצחק קורן, מראשי מפא"י בסוכנות, הציע סיסמה – "100,000 צעירים לעלייה", ומנגד ראשי עיירות הפיתוח התרעמו ותבעו שלאחר שצה"ל כבש את הרמה, הגדה והרצועה, "עתה הגיע הזמן לכבוש גם את עיירות הפיתוח".⁶⁸

מזווית ראייה שונה מבחינה פוליטית, שחתרה לסיפוח השטחים הכבושים ולא דווקא לשלום, הכריז טבנקין, מנהיגו השוקע של הקיבוץ המאוחד ב-13 ביוני, שלושה ימים לאחר סיום הלחימה, כי נדרשת "העלאת שני מיליוני יהודים כדי להבטיח את הישגי הקרבות ואת יציבות השלום".⁶⁹ עמדת טבנקין לא הייתה ייחודית. גישתו אפיינה את ההווה הישראלית מיד לאחר המלחמה, אם כי היו שהלכו בקטנות ממנו, כגון בת דורו רחל ינאית בן-צבי. כמותו, אף היא גרסה ש"כל הבעיות הגדולות של המציאות החדשה בישראל תלויות בנו ובעם ישראל בתפוצות", ותהתה "איך נוכל לבלוע בארץ ישראל למעלה ממיליון ערבים, מבלי לקלוט מיליון יהודים?" חיים יערי, מבכירי דבר, פילל כי בתוך עשר שנים תצליח ישראל להביא להגירת חצי מיליון ערבים מהשטחים שבשליטתה, לעליית חצי מיליון יהודים ולהעלאת הריבוי הטבעי היהודי השנתי עד 25 אלף תינוקות בערך.⁷⁰ בנימה מרוסנת מעט יותר, גרס מן העבר הציוני-דתי של המתרס מנהל מחלקת העלייה בסוכנות, שלמה זלמן שרגאי מהמפד"ל, כי השטחים שייתוספו יחדדו את הבעיה הדמוגרפית הנגזרת מן האוכלוסייה הערבית החיה בהם. מכאן הסיק שהמצב מחייב עלייה רחבה לא של 10,000 או 20,000 איש, אלא של מאות אלפים, והביע תקווה שאף אם לא כל ששת מיליוני יהודי אמריקה יעלו, יעשו כן אחוז או שניים מהם.⁷¹

חודש לאחר המלחמה הזדרזו הממשלה והנהלת ההסתדרות הציונית לצאת בקול קורא לעם היהודי בתפוצות (ברוח שלבטח הזכירה לוותיקי הדור את "הקול הקורא" של יוסף ויתקין בפתח העלייה השנייה) לעלות ולהשתתף בבניין הארץ.

67 "אחרי התגייסות כספית יבוא מסע לעליה המונית מהמערב", דבר, 20.6.1967.
 68 יורם פרי, "מבצע 100,00 עולים: שיחה עם יצחק קורן", דבר, 6.7.1967; דניאל בלוך, "צריך לכבוש עיירות הפיתוח!", שם, 7.7.1967; אורי שרף, "עיירות הפיתוח מתלוננות ודורשות", הארץ, 14.7.1967. קורן כיהן כמזכיר "האיחוד העולמי", מסגרת הגג של שלוחות מפא"י ברחבי העולם.
 69 יצחק טבנקין, "שלום של ממש", ליל שבועות תשכ"ז בעין חרוז (13.6.1967), לקח ששת הימים: יישובה של ארץ ישראל הבלתי מחולקת, תל אביב 1970, עמ' 8.
 70 יהדות הגולה בימי "מלחמת ארץ ישראל", אייר-סיוון תשכ"ז, החוג לידיעת עם ישראל בתפוצות בבית נשיא המדינה, ירושלים תשכ"ח, עמ' 69-70; חיים יערי, "הגדה המערבית – זכויות ואפשרויות", דבר, 4.10.1967. הריבוי הטבעי (לידות פחות נפטרים) היהודי בישראל בשנת 1967 עמד על 35,025 נפשות. שנתון סטטיסטי לישראל 1969, כרך 20, ירושלים תשל"ט, עמ' 58.

71 Ernest Stock, *Beyond Partnership: The Jewish Agency and the Diaspora, 1959-1971*, Jerusalem 1992, pp. 131-132

מאמר המערכת בדבר נחפז להכתיר את המאורע בתואר "פרק חדש בעלייה", בעוד ש"משבית השמחות המקצועי" של העיתון, הפובליציסט שלמה גרודזנסקי, סבר ש"זה זמן רב שלא כונסו במסמך קצר אחד כל כך הרבה מליצות לאות, נדרשות ואוטומטיות"⁷².

מנקודת מבטו של בן גוריון, העלייה מארצות הרווחה ולא השטחים המוחזקים נועדו לשמש כאופק ההגשמה הישראלי לקראת ראשית שנות ה-70. בה בעת היה בן גוריון המנהיג הישראלי הראשון שהציג תכנית מדינית פומבית מפורטת להסדרת היחסים בין ישראל למדינות ערב. הוא עשה כן בבוקר ה-19 ביוני 1967, שבהמשכו השלימה ממשלת ישראל סדרת דיונים רבי חשיבות על עתיד השטחים שנכבשו.⁷³ בעניין זה נדמה ששרר ניגוד מהותי בינו לבין טבנקין וגורמים פוליטיים אחרים בחוגי השמאל והימין כאחד. בהצהרותיו הפומביות לאחר אותו פרסום, שטרם זכה למשקלו הראוי במחקר האקדמי ובפוליטיקה הישראלית כאחד, התמיד בן גוריון להתייחס רק לירושלים העתיקה ולאזור גוש עציון תחילה, ובהמשך גם לרמת הגולן, כאזורים שנחוץ שייוותרו בריבונות ישראלית (תחילה הזכיר גם את עזה והקפיד לציין שצה"ל יימצא על גדות נהר הירדן).

ניתוח פרטי עמדת בן גוריון והשוואתה לתכניות מדיניות שנרקמו מאז ועד היום, ולמה שאירע בעשורים שחלפו, הם מעוררי מחשבה על בהירות ראייתו מפרספקטיבה היסטורית, אולם עניין זה חורג מעיוננו. לענייננו נחוץ לתת את הדעת לתפקיד שמילאה סוגיית העלייה מארצות הרווחה בעיצוב השקפתו כלפי השטחים הכבושים, שכן כאנשים שיבואו ארצה ולא בטריטוריה הנוספת ראה את המפתח להבטחת קיומה של מדינת ישראל בעתיד. ללא הצטנעות יתירה, הוא חגג בריאיון שפורסם בידיעות אחרונות את העובדה, שגולדמן בא לכיתו ב-17 ביוני והודיע לו: "בן גוריון, ביחס לתנועה הציונית, אתה צדקת. לא אני. התנועה הציונית

72 "קריאה לעם היהודי בתפוצות לעלות ולהשתתף בבנין הארץ", דבר, 13.7.1967; מ"ד [מערכת דבר], "פרק חדש בעליה", שם, 14.7.1967; שלמה גרודזנסקי, "עלייה: אוטופיה ויום קטנות", שם, 18.7.1967. תיוגו של גרודזנסקי נעשה ברוח תיוגו של אחד העם אצל אניטה שפירא, חרב היונה, תל אביב 1992, עמ' 69.

73 "ד' בן גוריון: לא תיווך אלא משא ומתן ישיר", דבר, 19.6.1967 (המאמר פורסם גם בהארץ, למרחב ומערב); פרוטוקול ועדת המשנה של ועדת השרים לענייני בטחון, 15.6.1967, א"מ; פרוטוקול ועדת השרים לענייני בטחון, 15.6.1967, שם; פרוטוקול ישיבת הממשלה, 19.6.1967-18, שם. בדיוני ועדת המשנה העניק מנחם בגין גיבוי להצעת בן גוריון בנוגע לילודה וטען, שאם יינתנו מענקים גדולים למשפחות מרובות ילדים, "אז נוכח, לדעת, לילודה גדולה". בתגובה נטל אשכול אבהות על ה"פטנט" להסתייע בסוכנות למטרה זו, כהצעת בן גוריון, אך הבהיר כי בשעתו הוסבר לו שזה יהיה מסוכן ובסרקום הוסיף: "נצטרך פעם לנסוע לאסיפות יהודיות בווינגטון או בוסטון או שיקגו ולהגיד: אנחנו רוצים כסף לסוכנות כדי לתת לאמהות יהודיות בישראל שיגדלו עוד ילד". דיין התערב: "עוד שניים", ואשכול חתם: "פרופ' בקי רוצה עוד שניים-שלושה. הוא לא כל כך להוט ל-10 ילדים במשפחה. הוא רוצה את הילד השלישי והרביעי. זה לא יחזיק מעמד".

לא עמדה במבחן. ההתעוררות האדירה בעולם היהודי לא הודבקה על ידי התנועה הציונית, וספק אם יהיה בכוחה של התנועה להפיק את התועלת ההכרחית והברוכה מהתעוררות זו" – קרי, עלייה גדולה.⁷⁴

בן גוריון שרטט לראשונה בהרחבה את השקפתו העדכנית לגבי יעדיה של ישראל בנאום שנשא בכינוס הסתדרות הרבנים האמריקנים הקונסרבטיבים ב־12 ביולי. הוא קרא בו לאכלוסה המהיר של ירושלים המזרחית ביהודים (מינימום 20 אלף משפחות יהודיות, שחלקן כפי שהבהיר בנאום בכנסת בחלוף שבועות אחדים אמורים להיות "מתנדבים יהודים מהתפוצות") ולעלייה גדולה של מאות אלפים שתביא בתוך כ־10 עד 15 שנים להכפלת האוכלוסייה היהודית בארץ. "זה יכול לבוא אך ורק וקודם כל מאמריקה", הבהיר, "ואני מתכוון ליבשת אמריקה, גם לארצות הברית וגם אמריקה הלטינית אבל לא רק משם, גם מאנגליה וגם מצרפת".⁷⁵ בכך שב וסימן במפורש את ארצות הרווחה ואת היהודים החיים בהן כגורם שבו תלוי קיומה של ישראל.

על עיקרי דבריו חזר בן גוריון, בסוג של ריטואל אופייני לתכני נאומיו בשנות חייו האחרונות, שבה בעת העיד על ריחוקו מתהליכי קבלת ההחלטות, במעמד מפליא שהתקיים בהיכל התרבות. נאמו בו בזה אחר זה באותו מושב ב־24 ביולי – במסגרת הוועידה ה־70 של ההסתדרות הציונית האמריקנית שהתקיימה בארץ – בן גוריון, השר מנחם בגין (מנהיג גח"ל) ונחום גולדמן שניהן כנשיא ההסתדרות הציונית והקונגרס היהודי העולמי. הניצחון ב־1967 יצר אפשרות להפגיש יחדיו בנחת, על במה אחת, את שלושת מייצגי הזרמים ההיסטוריים בציונות. בהקשר לעיוננו, דווקא סיטואציה מאלפת שאירעה בשולי ועידה זו, זימנה הצצה נדירה אל הרגע המתעתע שבו חולפת לה תהילת עולם בשל נדידת אדרת הכריזמה.

בעוד נאומו המתארך של בן גוריון נקטע במחיאיות כפיים על ידי הנוכחים, שהתכוונו לרמוז לו בלי עדינות יתירה שיסיים את דבריו, כאשר הופיע במהלכו שר הביטחון המנצח משה דיין בפתח האולם, הוא נתקבל בתשואות קצובות שנמשכו דקות אחדות.⁷⁶ בסוף אותו חודש, לאחר שסיים לשאת את דרשתו במליאת הכנסת על חיוניות אכלוסה היהודי המזורז של ירושלים המזרחית, שהתבררה בדיעבד כנאמו הפרוגרמטי האחרון בה כחבר כנסת, נפגש בן גוריון עם גולדה מאיר מזכירת מפא"י. ב"שיחה המרה" כלשונו, שארכה שלוש שעות, סומן בבהירות הקו האדום שהבדיל ביניהם בדרך לאיחוד המפלגתי המשולש של מפא"י, אחדות

74 "גולדמן הצדיק אותי – וקרא לי לחזור", ריאיון של ישעיהו בן-פורת עם בן גוריון, ידיעות אחרונות, 23.6.1967; יומן בן גוריון, 17.6.1967, אב"ג.

75 נאום בן גוריון בכינוס הרבנים האמריקנים הקונסרבטיביים, 12.7.1967, אב"ג, חטיבת נאומים ומאמרים; ישיבת הכנסת, 31.7.1967, דברי הכנסת, עמ' 2775.

76 "בוועידת ציוני אמריקה – בן גוריון: מלחמת ששת הימים אינה המלחמה האחרונה", הארץ, 25.7.1967. תופעת התשואות לדיין לא נעלמה מעיני בן גוריון, שהקפיד לציין אותה ביומנו גם בעקבות כינוסים המוניים שייזמה רפ"י בנוכחות אלפי משתתפים ב־29 ביוני וב־9 באוגוסט.

העבודה ורפ"י – קיומה של ועידה שבה תבחר הנהגתה לפני הבחירות הבאות לכנסת (כתביעת בן גוריון) הצפויות להיערך כעבור שנתיים או אחריהן (כעמדתה של מאיר).⁷⁷

במהלך ששת החודשים הבאים פצח בן גוריון במאבק מיוסר, חסר סיכוי ומתיש לבלום את האיחוד המפלגתי המתדפק. מרתק להיווכח כי במרוצת אותה תקופה, במקביל לעימות הפוליטי הייצרי האחרון שניהל בעשרות שנות חייו הפוליטיים, ובנסותו להקנות סדר יום חלופי לרפ"י במגמה לשמר את עצמאותה ולהצדיק את קיומה הנפרד, סימן בן גוריון את העלייה מארצות הרווחה (ובאופן מינורי גם את עידוד הילודה) כאתגר שבו עליה לרכז את כל מעייניה.⁷⁸ הוא נטש את המשך פרסום סדרת מאמריו בדבר, "במדינת ישראל המחודשת", עקב סכסוך מר שנתגלע בינו לבין העורך יהודה גוטהלף, שסבר כי הפירוט הנוקדני והנצחני שיחד בן גוריון למאבקי הכוח שהתנהלו במפא"י בשנים 1964-1965 יעיב על השגת האיחוד המפלגתי.⁷⁹ כתחליף החל בן גוריון לפרסם בבמות אחרות מאמרים פולמוסיים, שבאופן מוצהר פניהם הופנו אל העתיד גם אם בפועל רובם עסקו בימים עברו.

במאמר שהופיע בביטאון רפ"י באוגוסט 1967, ייעד בן גוריון את העלייה מארצות הרווחה לאכלוס הנגב וצפון הארץ, "וכל שטח שיישאר בידינו בעקבות הניצחון הצבאי". אם כי ציין שאינו "נאיבי לחשוב שהמוני יהודי אמריקה ומערב אירופה יעלו כולם ארצה", הוא העניק אפיון סוציולוגי-פסיכולוגי מופשט ובה בעת פשטני במקצת לחתך האוכלוסייה היהודית בתפוצות שאליו ראוי לפנות: "חלק ניכר שאינו משתייך לרוב האנושי שאוהב בעיקר לקחת ולקבל, אלא למיעוט האידיאליסטי שיש לו צורך נפשי עמוק לתת וליצור, לא רק לעצמו", ואלה ימצאו "סיפוק נפשי עמוק בהצטרפותם למהפכה הלאומית, הכלכלית והתרבותית המתבצעת בארץ ישראל". היעד המספרי שהציג היה העלאת מינימום שני אחוזים בשנה מקרב יהודי ארצות הברית, ובאופן קונקרטי – כ־160,000 נפש.⁸⁰ הנתון המספר המופלג שבו נקב נועד לא רק להציב חזון בפני העושים במלאכה, אלא היה בו גם קנטור ובידול לעומת ראש הממשלה אשכול "ההולך בקטנות", ששבועיים קודם לכן הצהיר בפתחת

77 יומן בן גוריון, 1.8.1967, אב"ג; "מפא"י תשלים השבוע את שיחות האיחוד", דבר, 2.8.1967.

78 מרבית נאומו בוועידה המכרעת על עתיד רפ"י הוקדש לנושאים אלה. פרוטוקול ועידת רפ"י, 12.12.1967, אב"ג.

79 המאמר ה־109 והאחרון בסדרה זו פורסם בדבר ב־12.5.1967. המשך הפרסומים נקטע, בהסכמת בן גוריון, לנוכח תקופת ההמתנה ערב המלחמה. גוטהלף מיאן לחדש את פרסום הסדרה בחודש יולי, בתואנה ש"הימים החמורים" עדיין נמשכים, ובן גוריון התריס כנגדו בזעם כי זכותו "להימנע מהשתתפות בעיתון שאינו עוד עיתון פועלי א"י, אם כי הוא נושא שם זה לשווא!". מכתב בן גוריון ליהודה גוטהלף, 19.7.1967, אב"ג; יהודה גוטהלף, "הבהרה לדרכו של 'דבר'", דבר, 29.9.1967.

80 דוד בן גוריון, "עליה מארצות הרווחה", מבט חדש, 23.8.1967.

"הוועידה הכלכלית העולמית המייעצת" שיזם, כי ישראל זקוקה ל-40,000 עולים בשנה "כדי שתוכל להמשיך ולבנות חברה יהודית מודרנית".⁸¹ בהתאם לנתונים שהובאו בתחילת המאמר, בשנים 1967-1969 הסתכמה העלייה מארצות אמריקה ואירופה (לא כולל ברית המועצות) ב-33,000 אלף עולים. בין כך ובין כך, לאחר שפרש את השקפתו העקרונית על סדר העדיפויות הישראלי במבט חדש, הפך הארץ המסויג מאיחוד מפלגות תנועת העבודה לבמה החדשה לפרסום מאמריו של בן גוריון. מאמריו בעיתון הימין הליברלי לא עסקו בעניינים פוליטיים גרידא, אלא התמקדו בעיקרם בסוגיות העלייה והילודה.

בסדרת מאמרים שכותרתה "דעת יחיד על עתיד ישראל", ניסה בן גוריון לקשור את תוצאות המלחמה עם גישתו מזה ימים רבים באשר לעלייה. הוא תיאר את "הגברת העלייה" כ"משימה העיקרית, שרק היא יכולה להבטיח פרי נצחוני המופלא של צבאנו", ולא פסח על ההזדמנות לתקוף את אשכול המתממה בהגברתה: "לממשלה יש 'ראש'. היש לה גם מנהיג?"⁸² לנוכח הוויכוח המתלהט בין התנועה למען ארץ ישראל השלמה – "המטיפה בהתלהבות וברגש יהודי עמוק לשלמות הארץ" לבין תנועת שלום וביטחון – "המטיפה בכנות ובתום לב לשלום עם הערבים", פילס לעצמו בן גוריון דרך משלו בזירה הפוליטית וטען כי שתי התנועות מתעלמות מן "המשימות המרכזיות, החיוניות והמכריעות" של הדור, שהוחרפו עקב המלחמה: הגברת העלייה מארצות הרווחה והגברת הילודה. על מנת לעודד ילודה נדרשו להערכתו עזרה כספית נדיבה למשפחות מעוטות יכולת, שתינתן באמצעות "מוסד כלכלי יהודי הדואג לעתידה של היהדות" ו"הסברה מחנכת". הסברה זו תיעשה בידי ארגוני נשים עבריות ו"ארגוני אינטלקטואלים יהודים", ש"חובתם להסביר לאישה ממוצא אירופי ולאישה היהודית ילידת הארץ ולכל אישה עבריייה המסוגלת לשמוע ולהבין צרכי עם יחיד במינו, כעם ישראל, שארבעה ילדים במשפחה – ועד כמה שאפשר ב-8-10 השנים הראשונות שלאחרי החתונה – זאת חובתה הראשונה לעמה".⁸³ בהקשר הנדון ראוי להביא מעט מדבריה האפיקורסיים של חנה זמר, סגנית עורך דבר, שכתבה אגב הדיון הציבורי על מסקנות ועדת בקי ב-1966, כי "הטפה בנימוקים לאומיים לא תשפיע על השכבות המבוססות להגביר את הילודה". "בשעת קריאה, רובנו מוכנים לתת חייו בחייו בנינו למען המולדת – אבל רובנו איננו מוכנים (או, מוכנות) לתת חיים לבנים למען המולדת".⁸⁴

81 "ראש הממשלה קורא לעלייה גדולה של יזמים, תעשיינים, בעלי הון ואנשי ידע", דבר, 10.8.1967.

82 דוד בן גוריון, "המדינה שהוקמה לקבץ גלויות", הארץ, 22.9.1967; הנ"ל, "הזדמנויות מוחמצות", שם, 27.9.1967.

83 דוד בן גוריון, "השטחים החדשים מחייבים הגברת הילודה", הארץ, 17.11.1967; הנ"ל, "הגדלת הילודה כיצד?", שם, 8.12.1967.

84 חנה זמר, "דגש על איכות, או: הסיסמה המופרכת של 'פרו ורבו'", דבר, 22.7.1966. להבדיל,

נאמן למשנת הממלכתיות, ביאר בן גוריון כי עקרון שוויון ה"דת, גזע ומין" שעליו הוצהר במגילת העצמאות מונע מהממשלה לטפל בריבוי ילודה יהודית. טיפוח עלייה יהודית ולא עלייה אחרת, התפלפל, זה ייחודה של המדינה היהודית, אבל מתן עזרה רק ליהודים מרובי ילדים סותר את "מהותה, יעודה וקיומה" של ישראל כמדינה המושתתת על שוויון זכויות גמור לכל אזרחיה. לכן שגתה לדעתו הממשלה כשהכריזה באוקטובר 1966 על עידוד הילודה כאחד מתפקידיה, כשם ששגתה במסרה את "היעוד הראשון והראשי שבהכרזה על מדינת ישראל" – הייעוד של "עלייה יהודית וקיבוץ גלויות", למוסד שאינו "מוסד ממלכתי של המדינה היהודית", קרי להסתדרות הציונית.⁸⁵ לציגל, המיואש מחוסר נכונות הסוכנות לדון בדו"ח שחיבר על עידוד הילודה, כתב בן גוריון: "קלות דעת וטמטום שפסוק זה מגלה – הם מדהימים. איני מתפלא על כך שהממשלה לא עשתה כלום ממה שהבטיחה. שמעתי הפתגם: 'כלום אסור כבר להבטיח?', אולם הגדלת הילודה זהו הדבר היחיד שאסור לממשלה לטפל בו מטעם מובן לכל איש שפוי בדעתו."⁸⁶ אשכול, משתהה וסרקסטי על פי דרכו, תהה תחילה בפורום מפלגתי פנימי אם "אנחנו ניסע בעיירות ישראל בגולה ונגיד: תנו כסף כדי שהנשים שלנו תלדנה ילדים...". בפומבי הוא ימתין עוד חמישה חודשים עד בוא הרגע להיפרע מבן גוריון באופן מרומו ומושחו. במענה לחבר הכנסת אליעזר שוסטק מהמרכז החופשי, שברוח השקפת בן גוריון פקפק אם נכון לדבוק בגישה לפיה הסוכנות מטפלת בעלייה והממשלה בילודה, הציע לו ראש הממשלה: "אולי ניסע שנינו יחדיו לחוץ לארץ, או לכל מקום אחר, ונושיט את ידינו לשרה-דבורה ונבקש ממנה שהיא תיתן כסף כדי שחנה-לאה תלד ילד נוסף".⁸⁷ באותה עת כבר רחק בן גוריון מעיסוק בכך. שבוע לאחר פרסום מאמרו בנושא עידוד הילודה בדצמבר 1967, נפל הפור ברפי" וועידתה החליטה להקים את מפלגת העבודה יחד עם מפא"י ואחדות העבודה. שמונה ימים לאחר ייסוד המפלגה החדשה ב-21 בינואר 1968, הלכה לעולמה פולה, רעייתו של בן גוריון. הניתוק הכפול הזה – מנאמני הפוליטיים ומרעייתו – הניע אותו לחדול מליטול חלק בעיצוב החיים הפוליטיים והציבוריים הישראליים.

במכתב למערכת דבר תהה חבר קיבוץ חפציבה: "ברצוני לשאול את מגשימי הציונות הלכה למעשה, הם אזרחי הסקטור הקיבוצי בארץ: שמא אמצעי הקיום בארץ אינם מאפשרים 'מותרות' כמו הילודה? מה מונע מאתנו (בעיקר מחברי הקיבוצים) לקיים את הצו הפטריוטי העליון והמצוה הזאת להרבות בילדים?" שמואל אלמוג, "הילודה והקיבוצים", קוראינו כותבים, דבר, 12.12.1967.

85 בן גוריון, "הגדלת הילודה כיצד?", הארץ, 8.12.1967.

86 מכתב בן גוריון לציגל, 26.11.1967, אב"ג, חטיבת התכתבויות; מכתב ציגל לפינקוס, 31.10.1967, אצ"מ, S62/562.

87 פרוטוקול הוועדה לעניני עלייה וקליטה במפלגת העבודה, 22.2.1968, אמ"ע, 2-7-1968-103; ישיבת הכנסת, 10.7.1968, דברי הכנסת, כרך 52, עמ' 2661.

בד בכד רחשה מעל ומתחת לפני השטח התגוששות כוחות חריפה במפא"י (ובהמשך במפלגת העבודה) לאורך השנים 1967-1968, בסוגיית האחריות המוסדית על העלייה והקליטה. יצחק בן-אהרן, שביצר לעצמו בעידוד גולדה מאיר מעמד של קורא תיגר אינטלקטואלי ופוליטי בתחום זה, תבע יחד עמה להקים "רשות ישראלית לעלייה". אולם אשכול וספיר (בגיבוי יושב ראש ההנהלה הציונית פינקוס) התנגדו לכך בתוקף. אשכול, שפסל על הסף הקמת "רשות" כמענה לכל קושי מוסדי, תמה: "מצד אחד יישבו 21 שרים כצדיקים גמורים ועטרותיהם על ראשיהם וייהנו מזיו השכינה, ומצד אחר תהיינה רשויות העושות את המלאכה". במגמה לטרפד את המהלך, ספיר אף השתעשע לשעה במחשבה לפרוש מן הממשלה כדי להתמנות כמנהל מחלקת העלייה של הסוכנות, וזאת לאחר שדרש זמן מה קודם לכן לצמצם את מנגנון הארגון מ-3,200 עובדים לכ-1,000 בלבד ולהפנות את הכסף שייחסך להבאת עולים. ראש הממשלה ושר האוצר קידמו הצעת פשרה שרקם אריה אליאב, ולפיה הסוכנות תיוותר מופקדת על העלייה ויוקם משרד ממשלתי שיעסוק בתחום הקליטה. ההצעה אומצה במפלגת העבודה ערב כינוסו של הקונגרס הציוני הכ"ז ביוני 1968.⁸⁸

נשיא ההסתדרות הציונית גולדמן היה כה מסופק מן ההחלטה, שהחלופה לה חתרה להוציא מאחריותה ומסמכותה של הסוכנות היהודית את תחום פעילותה העיקרי, עד שבסיום נאום הפתיחה שלו בקונגרס ב-9 ביוני, הביע תקווה כי בא הרגע "הקולוסלי ההיסטורי, של עליית המונים מארצות המערב ואף מרוסיה הסובייטית".⁸⁹ בן גוריון לא הגיע לקונגרס "מטעמי בריאות" והסתפק בשיגור איחולים לפינקוס: "למען השם: אל יקבלו החלטות שישארו רק על הנייר".⁹⁰ מאידך גיסא, אף שני מנהיגי המפלגה החדשה התרפקו כל אחד בדרכו על ניצחונם הפוליטי הראשון בה. אשכול הכריז בקונגרס כי "תמיד היה לדיבור על עלייה משמעות כללית, עקרונית: בחינת 'וכאשר יענו אותו כן ירבה וכן יפרוץ'". אולם הפעם "הדאגה לעוצמתה של ישראל [...] על אפשרויותיה וסכנותיה, קשורה קשר אמיץ בבעיית העלייה", וכתנא דמסייע הביא את חיים ארלוזורוב במכתבו המפורסם לחיים וייצמן ביוני 1932, שגרס בפרשנותו של אשכול כי "כוחו הממשי של היישוב העברי בארץ ישראל" מושתת על "גידול מספרי", שכן "כוח ממשי מתחיל במספרים, פשוטם

88 "תוקם רשות בין מוסדית לטיפול בעניני עלייה וקליטה", דבר, 1.2.1967; דניאל בלוך, "ועדות יש, עליה – אין!", שם, 15.9.1967; "ספיר: תשלום תוספת היוקר יגדיל האבטלה", שם, 12.12.1967; "פ' ספיר מבקש לפרוש מן הממשלה", שם, 15.5.1968; מכתב יצחק בן-אהרן ללוי אשכול ואריה פינקוס, 15.11.1967, ארכיון יד טבנקין, 15-22/29/6; פרוטוקול הוועדה לעניני עלייה וקליטה במפלגת העבודה, פברואר – אפריל 1968, אמ"ע, 103-1968-7-2, 104-1968-7-2; פרוטוקול מזכירות מפלגת העבודה, 23.5.1968, שם.

89 הקונגרס הציוני הכ"ז: דין וחשבון סטינוגראפי, 9-19.6.1968, ירושלים תשכ"ט (להלן: הקונגרס הציוני הכ"ז), עמ' 18.

90 מכתב בן גוריון לפינקוס, 9.6.1968, אב"ג, חטיבת התכתבויות.

כמשמעם". שר האוצר ספיר התפייט, בניגוד למזגו, בנאומו בקונגרס כי הדילמה היא "במה נקסום לציבור היהודי המגוון, למן החנווני נוח המזג ועד לסטודנט העולה בימים אלה על בריקאדות וכשברקע "מהפכת הסטודנטים" במערב אירופה ובארצות הברית, אך שהלאומיות היהודית לא תמיד מדברת אל ליבו? במה נמשוך אותם לישראל".⁹¹

בעוד במפלגת העבודה מתייסרים בהמצאת מענה הולם לבעיית העלייה מארצות הרווחה המבוששת לבוא, הציע בן גוריון את חזונו בנאומו המהותי האחרון במליאת הכנסת – במלאת 20 שנה להקמת מדינה ישראל. הוא טען כי "עלייה גדולה תיתכן אך ורק מארצות הרווחה, אמריקה הצפונית והדרומית, מערב אירופה ודרום אפריקה". בחרונו פסק כי אם עד עכשיו הייתה מארצות אלה "עלייה זעירה, זוהי אשמתנו" וקודם כול אשמת הממשלה שמראשית ימי המדינה לא לקחה על עצמה את הטיפול בקליטת עלייה. בד בכד הביע אמונה כי "תיתכן עלייה גדולה וגדלה [ברוח השקפת הקיבוץ הגדול והגדל של תנועת הקיבוץ המאוחד], – אם טובי האינטליגנציה הישראלית יביאו לאינטליגנציה היהודית הגדולה באמריקה ובמערב אירופה את המאור הגדול, היהודי והכלל-אנושי, הבוקע ממפעלנו בארץ".⁹² גם הפעם אשכול לא נותר חייב, ובעת הדיון במליאת הכנסת על הקמת משרד הקליטה (שבראשו נועד לעמוד יגאל אלון) ביולי 1968, קבע כי "יהודי ארצות הרווחה אינם מצפים רק לכך שנספר להם על חזון", כאילו ש"רק מפני שחסר החזון הזה האנשים האלה לא באים – זוהי מלאכה קלה". אשכול הטיח בזעף בלתי מוסווה כלפי שמעון פרס, שהתגאה בביקוריו בשנה האחרונה בקהילות יהודיות בארצות הברית, אנגליה, שווייץ ודרום אפריקה, אך בעיקר לכתובתו של בן גוריון, שכזכור קיים שנה לפני כן סיור ברוך כותרות שתיארו אותו כ"מנהיגו של העם היהודי":

אלה המלמדים אותנו פרק זה [על חזון], נודמן להם לא פעם להיות בזמן האחרון בחוץ לארץ. האם הם השפיעו או הביאו איש אחד, חוץ מאשר פרופסור או מדען שהיה נחוץ למפעל זה, ואשר הבאנו אותו ישר למפעל? [רמז ליודע ח"ן, שכוון לכור הגרעיני בדימונה] האם רק בעזרת החזון הם הביאו איש או חמישה אנשים נוספים לישראל? מסופקני.⁹³

מה אם כן נדרש לעשות – לכך לא היה לאשכול מענה של ממש. לפרס היה מענה משלו: "להפוך את ישראל לאוניברסיטה המרכזית של העם היהודי כולו", באמצעות הקמת ארבע או חמש אוניברסיטאות שבהן ילמדו רבבות סטודנטים יהודים, חלקם מהתפוצות וחלקם מישראל. פרס גייס פתגם סיני להוכחת צדקתו

91 הקונגרס הציוני הכ"ז, עמ' 76, 192-193.

92 ישיבת הכנסת, 6.5.1968, דברי הכנסת, כרך 51, עמ' 1753-1754.

93 ישיבת הכנסת, 8.7.1968, דברי הכנסת, כרך 52, עמ' 2599; פרוטוקול מזכירות מפלגת העבודה, 23.5.1968, אמ"ע.

"אם אתה חושב על שנה אחת – גדל חיטה. [...] אם תחנך אנשים – תתקיים לכל אורך החיים"), אבל עם אשכול היה שמור פתגם אוקראיני משלו: "כולם נעשו פריצים, אין רועה חזירים אחד", והנמשל: "כולנו נהיה פרופסורים, ועבודה..."⁹⁴ לעת עתה, כל שיכלה הנהגת המדינה להציע לעולים מארצות הרווחה היה דיור משופר במושגים מקומיים, שבנייתו גם נועדה לזרז את ההיחלצות מן המיתון. הדילמה שנכרכה במתן דיור איכותי לעולים אלה הייתה כפולה: העולה מאמריקה שמוצעת לו דירת שלושה חדרים, סיפר אברהם ציגל לראשי מפלגת העבודה, אומר שזה "סלאמס" ודורש ארבעה חדרים. לעומת זאת, גם אם יאות להסתפק בדירה בת שלושה חדרים, "יקומו [יתקוממו] 32 משפחות שגרות בדירות של 38 מ"ר עם 6 ילדים. מהפכה תהיה בארץ", צפה עתידות.⁹⁵ בניגוד לפקיד רב הניסיון ומרחיק הראות ציגל, הרי שמידת הבנתו את המציאות החברתית של שר הקליטה אלון לא בישרה טובות. בנאום שנשא בוועדה המרכזת של ההסתדרות לרגל סיום תפקידו במשרד העבודה וכניסתו למשרד החדש, הכריז אלון כי "עושים עוול כאשר על דרך ההכללה מיידיים אבנים על כישלונות שבקליטה", של הסוכנות ושל הממשלה. "העלייה נקלטה לא בלי ייסורים גדולים", הודה, "אבל המושג 'ישראל השנייה' איננו קיים יותר. איננו. רק דמגוגים סוציאליים מנסים עוד לנפח ולטפח אותה, כאשר לעוול סוציאלי זה או אחר מנסים להדביק סימן היכר עדתי. אין 'ישראל שנייה'".⁹⁶ ב-1971 התארגנו "הפנתרים השחורים" וב-1977 אותה "ישראל שנייה" שאיננה נטלה חלק מרכזי בסיום למעלה מ-40 שנות שלטונה של תנועת העבודה, אבל אלה עניינים החורגים מדיוננו. בהקשר הנוגע למאמר הנוכחי, נרמז המפנה העתידי באורח אקראי לחלוטין ב-21 בינואר 1969. במועד זה התייצבה בפעם הראשונה בתולדות המדינה סיעת רוב בכנסת (מפלגת העבודה ומפ"ם, החולשות על 67 חברי כנסת). הנושא שנבחר לעמוד בפתחו של מושב המליאה היה עידוד

94 שמעון פרס, "הגיונם של מאורעות", הפועל הצעיר, 24.4.1968; הנ"ל, "בין שני קונגרסים ציוניים: 1946-1968", גשר, כרך 14, חוב' 3 (56), ספטמבר 1968, עמ' 116; פרוטוקול הוועדה לענייני עליה וקליטה במפלגת העבודה, 22.2.1968, אמ"ע, 103-1968-7-2.

95 שם. ההדגשה שלי. בשיחת "הפנתרים השחורים" עם גולדה מאיר באפריל 1971, אמר סעדיה מרציאנו: "העולים החדשים מגיעים מברית המועצות ומקומות אחרים, ומקבלים דירות יפות. הם סבלו שם, אבל ישנם אנשים הסובלים כאן ורואים זאת, וזה פוגע בהם. הם לא יכולים להשלים עם המצב הזה". טלי לב, "נמחק את עברם של אלה שיש להם עבר": הפרוטוקול המלא של פגישת הפנתרים השחורים עם ראש ממשלת ישראל, אפריל 1971, תיאוריה וביקורת, כרך 32 (אביב 2008), עמ' 219.

96 פרוטוקול הוועדה המרכזת של ההסתדרות, 18.7.1968, ארכיון העבודה. אלון ניגח כברררר אגב את שר הביטחון משה דיין, שבשלהי העשור הקודם קרא להשליך אבנים על "הקומה החמישית" (קומת הוועדה המרכזת) של בניין הסתדרות העובדים. שמעון פרס, יריבו האחר של אלון, אמר בדיון שהתקיים בכנסת כי היה "מעדיף לראות את השר אלון כשר עליה יותר מאשר כשר קליטה". ישיבת הכנסת, 8.7.1968, דברי הכנסת, כרך 52, עמ' 2587. העוקץ היה שכך אלון יימצא פחות בארץ.

הילודה, ואשכול נועד לשאת את נאום הפתיחה. הדיון בוטל, באופן פורמלי פורסם שאשכול לקה בהצטננות, אך בפועל הוא נפל למשכב שממנו ילך לעולמו כעבור כחודש. באותו יום נערך טקס ברית המילה הראשון לתינוק של מתנחלים בקריית ארבע. הסנדק היה מנחם בגין.⁹⁷

לקראת המסע ב־1969

לאחר שפשט כמעט סופית את גלימת הפוליטיקאי ולאחר פסק זמן שארך כשנה, שב בן גוריון לעסוק בעלייה מארצות הרווחה. הוא עתיד לעשות כן בהלימה עם תיאורו הקשה והנוקב של אליהו דובקין, על עמיתיו המלינים תדיר ש"גולת הרווחה" היא כתובת רק לכסף ולא לעולים: "יותר מ־250 מנהיגי היישוב – שרים, חברי כנסת, אלופי צה"ל, ראשי ערים, אנשי מדע אשר פשטו על הקיבוצים היהודיים בארצות תבל מאז קום המדינה, יצאו בענייני המגבית, ובאותו זמן אפשר למנות על אצבעות יד אחת את אלה מדרג זה שיצאו לגולה בענייני עלייה, חינוך ופעולה בנוער."⁹⁸

סיוור בן גוריון בתפוצות היהודיות באמצע 1969 היה נדבך במגמה מתוזמרת ונפוצה בממסד הישראלי לשדרותיו, שכיוון להפיק תועלת כספית ודיווידנד תדמיתי ודיפלומטי מן האופן שבו הצטיירה ברחבי תבל המנצחת הגדולה של שנת 1967. כך למשל בראשית מאי 1969 השלימה רות דיין, רעייתו של משה דיין שר הביטחון, מסע הסברתי גרוש שבחים באנגליה ובמקסיקו, עד כי בשגרירותה הישראלית של האחרונה התפעלו ש"רות דיין עשתה עבודה של שבעה שרים"⁹⁹. בנימה דומה הבטיח נאמנו של בן גוריון, מאיר בראלי בדבר, כי "מדינת ישראל מלווה בעניין רב את ראש ממשלתה הישראלית הראשון במסעו"¹⁰⁰. אפיונה הרווח של ישראל בדעת הקהל העולמית של אותם ימים הבלטיה כמדינה צעירה, שמחוברת למציאות העכשווית ומקרינה הלך רוח מצליחני, תאב פיתוח ומעורר השראה. השנים הראשונות שלאחר המלחמה הצטיירו לא אחת בישראל ומחוצה לה כשיא הגשמת החזון הציוני.¹⁰¹ מסעו של בן גוריון נועד להשתלב בצפייה ובהפחת התקוות לגל עלייה מארצות המערב לאחר מלחמת 1967, שהיה מספיחיה האופטימיים של תחושת הדאגה וההזדהות בתפוצות עם ישראל ערב הקרבות, של

97 יהושע ביצור, "סיעת המערך תשתה היום 'לחיים'", מעריב, 21.1.1969; הנ"ל, "ז' שרף: נדחה הלחצים להעלאת שכר", שם, 22.1.1969; צבי לביא, "נימול ראשון בחברון", שם, 22.1.1969. הדיון על עידוד הילודה, שאמור היה להיות הראשון בנושא זה בכנסת הנערך ביוזמה ממשלתית מאז ומעולם לא התקיים.

98 אליהו דובקין, "הברירה: 'חובבי ציון' ו'ציוני ציון'", דבר, 17.11.1967. דובקין היה מבכירי עסקני מפא"י בנושאי עלייה וצעירים בסוכנות היהודית משנות ה־40 ועד 1968.

99 פנינה אופיר, "רות דיין = 7 שרים", הארץ, 12.5.1969.

100 מ' בראלי, "מסע בן גוריון", דבר, 8.5.1969.

101 אייזנשטדט, החברה הישראלית, עמ' 385.

ההתלהבות הגורפת, שבה התקבלו תוצאותיהם בעולם היהודי ושל תופעת אלפי המתנדבים – יהודים ושאינם יהודים – הנוהרים אליה ממדינות המערב כדי לחזות מקרוב ולחזות את קסמה של ישראל המנצחת. כ־7,500 מתנדבים יהודים הגיעו ארצה בשנה שלאחר המלחמה, כ־2,800 מהם נותרו בה במסגרות שונות באפריקא 1968 והיתר עזבו.¹⁰² בחודשים הבאים דעכה ההתלהבות, עד כי בפברואר 1969 קונן יושב ראש הוועד הפועל הציוני היוצא, יעקב צור, בנוסח "אמת מארץ ישראל" של אחד העם משנת 1891:

מעולם לא נתעצבתי בלבי על התרדמה שנפלה על התנועה הציונית שאין בה הכוח להתנער וליטול לידה את המנהיגות אשר העולם היהודי מוכן היום לקבלה. אני מתקנא בדידי המאמינים שתוכל המדינה להתבצר ויוכל העם היהודי להתקיים ללא תנועה ציונית. אשריהם וטוב להם. לדאבון לבי, אין חלקי עמהם. [...] משרה עלי עצבות התרדמה ששקעה בה הציונות – ואין מעורר.¹⁰³

מסעו של בן גוריון לתפוצות ב־1969 היה מעין ניסיון התערבות בטרם תרדמה מלאה. היוזמה הראשונית לקיומו הייתה של אברהם צביון, מנהל מדרשת שדה בוקר, שניסה לשכנעו לקבל הזמנה למסע בארבע ארצות באמריקה הלטינית משום שאפשר לגייס שם כספים רבים למדרשה, שכן יהודי היבשת מחככים אותו. בימנו רשם בן גוריון באוגוסט 1967: "אמרתי שלא אעזוב השנה את הארץ, ואין בכלל את נפשי לנסוע לאמריקה הלטינית כשאיני יודע לדבר ספרדית".¹⁰⁴ בלית ברירה יצא צביון לבדו לסיור בקרב יהדות ארגנטינה ביולי 1968. בשובו הביא לבן גוריון "פונצ'ו" (צעף עשוי מעור חיית הוויקוניה) – תשורת קהילת בואנוס איירס, בצירוף הזמנה לביקור. בן גוריון לא דחה את ההזמנה, אך השיב שכרגע הוא עסוק בכתיבה ולכשיתפנה יהיה מוכן לדון בדבר (על הפונצ'ו הגיב: "רק זה אני חסר").¹⁰⁵ לצד הכתיבה הוא היה טרוד בחודשים הבאים בהיערכות ראשונית לייסוד מסגרת מפלגתית – "רסיס מפלגה" כביטוי הגנאי שטבע בשעתו – כתחליף לרפ"י. הצעות שהועלו מכיוונים שונים ולפיהן ימונה לחבר כנסת לכל ימי חייו, ללא זכות הצבעה, נהדפו מצדו בסלחנות.¹⁰⁶ כאמור, במרס 1969 יצא לאור ספרו

102 פרטוקול ועדת משנה של הוועדה לעניני עלייה וקליטה במפלגת העבודה, 24.4.1968, אמ"ע, 103-1968-7-2.

103 יעקב צור, "אחריות יהודית ותרדמה ציונית", דבר, 21.2.1969.

104 יומן בן גוריון, 14.8.1967, אב"ג.

105 משולם עד, "ד' בן גוריון הוזמן לבוא במארס לארגנטינה כאורח של יהדות היבשת", דבר, 4.8.1968.

106 מאיר בראלי, "חוק דוד בן גוריון: חברות בכנסת לכל ימיו", דבר, 25.2.1969; דניאל בלוך, "יום בן גוריון בכנסת", שם, 14.3.1969; יונה יגול, "רסיס מפלגה – לשם מה?", שם, 13.5.1969. בן גוריון טבע את המונח "רסיס מפלגה" במאמרו, "שיחות עם הציבור", שם,

מדינת ישראל המחודשת ובאותו חודש החלה גולדה מאיר לכהן כראשת הממשלה. ב-7 במאי, ביום צאתו למסע, סיכם העיתונאי יואל מרקוס מעל דפי הארץ את 50 הימים הראשונים לכהונתה. בהופעות הפומביות המרובות שקיימה במרוצתם, כתב, "הקטינה הגב' מאיר את סוכביה [ובראשם דיין ואלון] בחצי מספר", ו"רצונה העז לשמור על הליכוד הלאומי היא תוצאה ישירה משאיפתה להחליף את נעלי העסקנות בנעלי המנהיגות". לצד המאזן החיובי, הנגזר מהבנתה שהפופולריות והסמכות של דיין בענייני ביטחון מאצילים גם עליה תכונות אלה, זיהה מרקוס ש"מורגשת נקודת צל אחת: הגב' מאיר טרם קיבלה החלטות בעלות משמעות מפליגה". הוא העיר כי "קשה בשלב זה לקבוע אם זאת מקריות או מגמה מדאיגה לעתיד". "כושר הכרעה", התרפק מרקוס, "הוא האלף-בית של התוויית מדיניות", אך "ייתכן ש-50 ימים הם זמן קצר מדי כדי לבחון כבר את השאלה אם זהו העקב אכילס של הגברת מאיר".¹⁰⁷ הגעגועים לכושר ההחלטה הבן גוריוני שבצבצו בין שורות מאמרו, ושהתבררו ברבות השנים כאחד הכשלים העיקריים בתפקוד הממשלה בראשותה של מאיר, העידו בו זמנית על הכרה כי עידן הממשל הבן גוריוני חלף לבלי שוב.

מסעו של בן גוריון ב-1969, מה-7 במאי ועד ה-13 ביוני, נערך מטעם המגבית היהודית המאוחדת והתבסס על כ-30 מפגשים שהתקיימו בקהילות יהודיות בשש מדינות הפזורות על פני שלוש יבשות: דרום אפריקה, ברזיל, אורוגואי, ארגנטינה, אנגליה ושוויץ. באופן פורמלי לא נועדו למסע מטרות מדיניות קונקרטיות. יעדו הרשמי מבחינת האכסניה המוסדית המארגנת – המגבית, היה כמוכן גיוס כספים, אבל הפעם מדרשת שדה בוקר לא הוגדרה באופן מוצהר כאחד מיעדי התרומות. כדרכו בעבר, אף הפעם הקפיד בן גוריון להותיר את מעורבותו בתחום הכספי כעניין שהצנעה יאה לו. מרבית עיתותיו יוחדו באופן פומבי להתבטאויות בנושאי ציבור ולמפגשים בסוגיות אידיאולוגיות וחינוכיות, שבמרכזן העלייה ועתידה של מדינת ישראל. סוגיות אלה הועמדו על סדר יומה של מפא"י בהקשר ליהדות דרום אמריקה עוד באוגוסט 1947, ביוזמתו של יוסף קרלנבוים (אלמוגי), שבשובו מסיור בברזיל, ארגנטינה ואורוגואי הודיע לחברי לשכת מפלגתו: "כל מה שיש שם זועק אלינו, כמו פרי בשל שנמצא על עצים ומתנוון".¹⁰⁸ מאז לא השתדלה תנועת העבודה יתר על המידה לראות בקהילות יהודיות אלה את אחד ממוקדי סדר יומה בתחומי טיפוח החלוציות וההגירה לארץ. ערב צאתו למסע נשאל בן גוריון אם נסיעה ארוכה כל כך לא תעיף אותו, והשיב בחוש ההומור היבשושי שאפיינ אותו: "אינני הולך ברגל, אני נוסע".¹⁰⁹

28.8.1955

107 יואל מרקוס, "כרטיס הביקור של גב' מאיר", הארץ, 7.5.1969.

108 פרוטוקול לשכת מפא"י, 26.8.1947, אמ"ע, 8-1947-25.

109 "בן גוריון יצא להיפגש עם יהודי שלוש יבשות", מעריב, 7.5.1969.

דרום אפריקה תחילה, ואחר כך ברזיל

בן גוריון נחת ביוהנסבורג שבדרום אפריקה ב־7 במאי. כ־200 תלמידי בתי ספר יהודיים שימשו כמסדר כבוד שהקביל את פניו בשדה התעופה עם הגיעו. ההתרגשות והתרוממות הרוח שאחזו בקהילות היהודיות שבהן ביקר במסעו חזרו ונזכרו בתיאורים העיתונאיים הנסערים שליוו את סיורו.¹¹⁰ במסיבת עיתונאים שקיים למחרת בואו ליוהנסבורג, דחה בן גוריון על הסף את הפרסומים שהופיעו בביטאון הגרמני דר שפיגל יממה קודם לכן, שלפיהם לישראל חמש או שש פצצות אטום וכי היא רוכשת אורניום בדרום אפריקה ובארגנטינה (כתחליף לזה שסופק לה מצרפת) – כזכור, שתיים מן הארצות שאותן התעתד בן גוריון לפקוד במסעו הנוכחי. על הפרסום בדר שפיגל הגיב באומרו כי זו "שטות גמורה".¹¹¹ ב־14 במאי הוא נועד בקייפטאון לפגישה בארבע עיניים עם ראש הממשלה הדרום אפריקאי ג'ון פורסטר. במהלכה ניסה פורסטר להסביר לבן שיחו "כמה טוב לכושים בדרום אפריקה, ובן גוריון הזכיר לפורסטר שמשה רבנו התחתן עם אשה כושית". אפשר להניח במידת סבירות ודאית כי דיווח זה של הקונסול הכללי הישראלי ביוהנסבורג לא ממש מיצה את תכני שיחתם.¹¹² נאמנה יותר הייתה אבחנתו של הקונסול אונה, שראוי להחילה על כל מסעו של בן גוריון, כי עבור יהדות דרום אפריקה "הייתה זו חוויה אשר לא תשכח במשך הרבה שנים. רוב הקהל קיבל הביקור כמאורע היסטורי וכביקור פרידה של 'הזקן' ליהדות התפוצה".¹¹³ מבחינה זו בהחלט שרר פער בין מה שהופק מן הביקור לבין הציפיות של בן גוריון והתביעות שהשמיע במהלכו. בנאום שנשא בפני תלמידי בתי ספר יהודיים בקייפטאון ב־14 במאי (במלאות 21 שנים להקמת המדינה), אמר בן גוריון כי ללא הנחלת הלשון העברית והתרבות העברית לדור הצעיר – בדגש על היכרות עם התנ"ך, כמקור המבליט את הממד הלאומי של הלשון והתרבות, ספק אם "מלאכת הבניין בארץ במשך תשעים ותשע שנים תישא פרי". הוא הביע תקוותו "שנתרבה על ידי עלייה ונתרבה בדרך שבכלל מתרבים, על ידי ילודה". לשומעיו הצעירים הבהיר כי המלאכה שהם עושים בבית הספר "היא חצי מלאכה בלבד ונקווה שתשלימו את חצי המלאכה הזאת ותיגשו מיד בנפש חפצה למילוי החלק השני, לעלות לארץ ישראל, לחיות שם ולבנות בה".¹¹⁴ עבור תלמידי בתי הספר היהודיים, הסטודנטים, מדריכי תנועות הנוער הצינוניות

110 "בן גוריון הגיע ליוהנסבורג", דבר, 8.5.1969; "קבלת פנים נלהבת לבן גוריון בקייפטאון", שם, 14.5.1969.

111 "בן גוריון: לישראל אין פצצות אטום", דבר, 9.5.1969; "ניחושי שפיגל": לישראל יש 5 או 6 פצצות אטום", מעריב, 7.5.1969.

112 מכתב י' אונה, הקונסול הכללי ביוהנסבורג, ליועץ לענייני תפוצות במשרד החוץ, 20.5.1969, אב"ג, חטיבת התכתבויות.

113 שם.

114 "דברים בכנס תלמידים בבית הספר 'הרצליה'", קייפטאון, 14.5.1969, אב"ג, חטיבת תכ"כ.

ואלפי היהודים שבאו להאזין לשורת נאומיו בדרום אפריקה, לא יכולתה הגרעינית של ישראל הייתה העיקר וגם לא דעתו לגבי עתיד השטחים שנכבשו במלחמת 1967. הם אמנם הקשיבו בנימוס לדבריו על ענייני חינוך, עלייה והזיקה לארץ התנ"ך, אולם עבורם המוקד היה חוויית המעמד ההיסטורי של המפגש האנושי עם מי שהוכתר בעיתונות הדרום אפריקאית בתואר "האריה מִישראל", כעדות לרעמת השיבה שלו, ודימוי המנהיג עז הרוח שֶקָרַן מ"האב המייסד" של המדינה.¹¹⁵

בן גוריון הגיע לברזיל ב-18 במאי ושהה בה שמונה ימים. העיתונים שסיקרו את ביקורו, כינוהו "נביא מודרני". הוא נפגש עם מושלי מדינות ריו דה ז'ניירו וסאו פאולו, ועם נשיא ברזיל בעיר הבירה ברזיליה, שחלקו לו גינוני כבוד. מושל סאו פאולו אף הכריז בפניו: "אתה אחד מגדולי המאה!". בן גוריון המצטנע, הגיב: "אל תגזים".¹¹⁶ במפגשיו עם המנהיגים הברזילאים הביע פעם אחר פעם את השתוממותו על כך שהיבשת הדרום אמריקנית אינה מאוחדת במסגרת מדינית אחת. "יש לכם אותה דת", אמר, "אותה שפה (בגלל הדמיון בין פורטוגזית לספרדית) ואותה פילוסופיה משטרית". אמריקה הלטינית המאוחדת, כך שיער, תוכל להיות כוח משפיע בעולם בדומה לארצות הברית. אולי מפאת כבודו לא חלקו לו מארחיו מידה כנגד מידה ותהו מדוע כל בני־שם אינם מאוחדים במסגרת מדינית אחת. במסיבת עיתונאים שקיים עם בואו לריו דה ז'ניירו, סיפר בן גוריון שכיהודי הוא אופטימיסט מטבעו ומאמין שיתקיים חזון הנביאים, וכי ביום מן הימים תשב ישראל לבטח, ואז הוסיף: "מתי, זאת איני יודע".¹¹⁷

בעיצומו של הביקור נעצרו בקופנהגן בירת דנמרק שלושה חשודים (אחד מהם שוודי, ובן גוריון תמה: "מדוע שוודי?"), אנשי החזית העממית לשחרור פלסטין, שתכננו להתנקש בחייו במהלך שהותו בריו דה ז'ניירו. זמן קצר קודם לכן פרסם העיתון המצרי אל־גומהוריה ידיעה כי בן גוריון "מגייס שכירי חרב למען ישראל" בעת מסעו בעולם היהודי, ובדיעבד פורש הדבר בעיתונות הישראלית כמיועד להכשיר את הקרקע להצדקת ההתנקשות בדעת הקהל העולמית. מאמר המערכת בדבר קבע שרצח פוליטי אינו עניין נדיר בעולם הערבי, וכידוע גם לא בארצות הברית שידעה שורת התנקשויות פוליטיות מפורסמות בעשור של שנות ה-60. מי שתכנן את ההתנקשות בבן גוריון הנמצא בשליחות תרבותית בחו"ל ולא ממלא עוד תפקיד בחיים המדיניים, נכתב במאמר המערכת במעריב, התכוון לפגוע באחד מגדולי מנהיגי הדור בעולם, ובאדם ובסמל של תקומת ישראל.¹¹⁸

115 מכתב א' מילוא, צירות ישראל בקייפטאון, ליעל לוין, מדור אירופה ב' של משרד החוץ, 19.5.1969, בצירוף תרגום קטע מדיווח שפורסם בעיתון הדרום אפריקאי די בורגר (Die Burger) ב-14.5.1969, א"מ, חצ"ב-8069.

116 דוד מרקוס, "אתה אחד מגדולי המאה!", מעריב, 9.6.1969.

117 "בן גוריון הגיע לברזיל", מעריב, 20.5.1969.

118 מ"ד ומערכת דבר, "כרטיס ביקור", דבר, 25.5.1969; "השלושה תכננו לבצע את ההתנקשות תוך כדי טיסה", שם, 25.5.1969; "מזימה שפלה", יומן מעריב, מעריב, 25.5.1969; "צעירה

בנאומיו של בן גוריון בברזיל נכחו כ־30 אלף יהודים (מקרב תפוצה שמנתה כ־120,000 נפש). הוא דיבר בידיש באספות עם של מבוגרים, ודבריו תורגמו לפורטוגזית עבור המיעוט שלא שלט בשפה; בעברית דיבר אל בני הנוער וילדי בתי הספר, ונאומיו תורגמו לפורטוגזית עבור רוב הקהל שלא הבין; הוא דיבר "באנגלית אל הגויים", ודבריו תורגמו לפורטוגזית כי איש לא הבין.¹¹⁹ בן גוריון הסוציאליסט המסתפק במועט, סיגל והתאים את מסריו לקהל מאזיניו, והכריז כי "יש בישראל יישוב שחי בשפע, בלי הברל גדול מתנאי החיים של אירופה המערבית. אפשר להתעשר בארץ, רמת החיים עולה, נוצרים טיפוסים חברתיים חדשים בארץ". על מנת להבטיח את קיומה לאורך ימים, טען בן גוריון בנאומיו שהכרח לעורר בקרב עמי העולם כבוד לישראל. את זאת אי אפשר להשיג, כך העריך, אם המדינה תהפוך למדינה לבנטינית ומושחתת בדומה לשאר מדינות אסיה, פרט לסין וליפן. הוא הביע אמונה כי הכבוד כלפי ישראל בעמים יושג אם זו תהיה מדינה מפותחת כלכלית, מטפחת הישגים תרבותיים ברוח חזון "עם סגולה", דואגת לעניים, ובעיקר אם ישראל לא תיותר "עדה קטנה" של העם היהודי, אלא שלפחות מחצית מיהודי העולם יחיו בה. הדבר תלוי ביהודים עצמם – שינן לעשרות אלפי שומעיו – ובראש ובראשונה בהחלטת יהודי ארצות הרווחה לעלות לישראל. בנאומיו חזר והדגיש כי גורל מדינת ישראל וגורל התפוצה כרוכים זה בזה, ואין שום אפשרות לאחת להתקיים בלי השנייה. לשם כך נדרש מאמץ מואץ למניעת התבוללות, וזאת ניתן לעשות באמצעות הקניית חינוך עברי ושפה עברית לדור הצעיר, ובכללם ידיעת התנ"ך בשפת המקור.¹²⁰ מברזיל המשיך לאורוגוואי, ארגנטינה ואנגליה, ותכני נאומיו שם היו דומים. שלושה ימים לאחר שובו ארצה ממסעו נפתחה בירושלים "הוועידה לצרכי החברה וקליטת עולים בישראל", ביוזמת הנהלת הסוכנות היהודית ובחסות ראשת ממשלת ישראל. בן גוריון לא הוזמן לנאום בוועידה, ויותר מכול העיד הדבר על מעמדו העדכני בזירה הציבורית הישראלית. במקום זאת קיבל בסוף חודש יוני את פניהם של 258 עולים מדרום אמריקה, שהגיעו לנמל חיפה על סיפונה של האנייה "תיאודור הרצל".¹²¹

ירדנית וערבי עיראקי וצעיר שוודי נעצרו בדאניה, שם, 25.5.1969; "הוגברה השמירה על ב"ג בבראזיל", שם, 25.5.1969. הדנים החליטו לא להעמיד את העצורים לדין וגירשו אותם מארצם.

119 מרקוס, "אתה אחד מגדולי המאה!", מעריב, 9.6.1969.

120 "דבריו של ח"כ דוד בן גוריון בעת בקורו בברזיל", 18-25.5.1969, אב"ג, חטיבת תכ"כ.

121 "הוועידה לצרכי החברה וקליטת עולים בישראל", 16-19.6.1969, אצ"מ, S62/960; ראובן בן-צבי, "ב"ג – בין מקבלי עולים מדרום אמריקה", מעריב, 1.7.1969.

סיכום

ב־18 במאי 1970, שנה לאחר מסע שלוש היבשות של בן גוריון, הוא התפטר מחברותו בכנסת, שבה כיהן ברציפות מאז כינונה. עיתונות התקופה ליוותה את עזיבתו בנימת עייפות מהולה בהבנה כי זהו מעשה שאולי איחר את עתו ובהכרת זכות, שממעטים לפקוד ברשימת מעלותיו ההיסטוריות, על שידע להפעיל את הדיון במליאת הכנסת כמכשיר שלטוני, ובכך העלה תרומה משמעותית לעיצובם של דפוסי המשטר הפרלמנטרי במדינת ישראל.¹²² מגעים למען שובו לחיק ביתו הפוליטי במפלגת העבודה (במקביל לשובו של פנחס לבון) והשתתפותו בוועידה הנבחרת הראשונה שלה בראשית אפריל 1971 לא צלחו. כזה היה גם גורל מאבקיו למען עלייה מארצות הרווחה ועידוד הילודה, שלא מצאו להם יורש וקשב בזירה הפוליטית הישראלית.

אף אם נחום גולדמן בא לבית בן גוריון מיד בתום מלחמת 1967, ואמר לו שבוויכוח ביניהם צדק בן גוריון, הרי שבמבט לאחור ראוי לומר כי הערכתו של גולדמן לאחר המלחמה הייתה מפוכחת יותר לגבי העלייה מארצות הרווחה. בדיון שהתקיים בהנהלת הסוכנות באוקטובר 1967, אמר גולדמן:

אחד הספקות אם אני בכלל עוד ראוי להיות ממנהיגי התנועה [הציונית] נובע מגישתי לכל מיני אילוסיות. אני בכלל לא מאמין שבמצב הנוכחי של המדינה תהיה עלייה גדולה מן המערב. [...] אני תמים דעה אתכם על נחיצות העלייה אבל יש נחיצות ויש אפשרות. [...] עלייה גדולה תבוא יותר מהר מרוסיה מאשר מארצות הברית. אם יהיה הסדר שיתקבל על דעת רוסיה. [...] גם אז לא יבוא מיליון. גם זאת אשליה, אבל מאות אלפים יכולים לבוא. בואם של מאות אלפים מן המערב, במצב הנוכחי של המדינה, אינני רואה. בכל ההיסטוריה היהודית והציונית לא באו רבים מאוד מרצונם הטוב. [...] סתם יהודים עלו כשהיה לחץ חיצוני. [...] אני לא רואה עלייה גדולה מארצות אלה. אני כולל בכלל זה גם את יהדות דרום אמריקה, ששם אפשרות של קטסטרופה יותר ריאליסטית. אומרים שתהיה עלייה של לחץ מצדנו. ממה מתחילים? אפשר להכפיל ולשלוש אותה, אבל עד שנגיע לממדים כאלה כפי שנחוו לישראל – אני פשוט לא רואה אפשרות כזאת. בעיני זה קשור במצב המדיני. כל זמן שלא יהיה שלום – לא תהיה עלייה. [עד] שיהודים לא יפחדו שבכל יום עלולה לפרוץ מלחמה, המוני יהודים לא יבואו. מן המזרח לא יבואו – מפני שלא יתנו להם, מן המערב – מפני שלא ירצו.¹²³

122 "בן גוריון פורש מהכנסת", הארץ, 20.5.1970; מ"ד [מערכת דבר], "התפטרותו של בן גוריון מהכנסת", דבר, 19.5.1970; "הכנסת בלי ב"ג", מעריב, 19.5.1970.
123 פרטוקול הנה"ס, 31.10.1967, אצ"מ, S100/1056.

באורח עקרוני חלקו בן גוריון וגולדמן חשש דומה, שקיומה של מדינת היהודים אינו מובטח. הכבוד וההוקרה שלהם זכה בן גוריון בשפע לאורך המחצית השנייה של שנות ה-60, במיוחד בשני מסעותיו לחו"ל ב-1967 וב-1969, לא חיפו על חשש בסיסי זה שהעיק עליו באחרית ימיו. הוא לא התרשם יתר על המידה מההישגים הצבאיים ומכיבוש המרחבים הגיאוגרפיים החדשים במלחמת 1967. במקום זאת דבק באמונתו משכבר, כי המדינה תתקיים אך ורק אם היהודים ירצו בכך ואם זו תהיה מדינה מודרנית ומשגשגת, שמקרינה כלפי פנים וכלפי חוץ את סגולותיה המוסריות. לשם כך נדרשה לדעתו באופן דחוף תרומתם של יהודי ארצות הרווחה. לאו דווקא תרומה בכסף, אלא באמצעות עלייתם לישראל והשתתפותם האקטיבית במאבק על הבטחת דמותה כחברה צודקת. במקביל שאף שהחינוך והתרבות העברית הנוצרים במדינת היהודים יוקנו לקהילות היהודיות שיוותרו בתפוצות. ככלות הכול, הוא האמין בהשקפה הגורסת שקיומה של ישראל תלוי לא רק ולא בהכרח, ביהודים שכבר חיים בה, אלא לפעמים חשוב מכך – באלה שטרם בחרו לשלב ולחבר בין גורלם האישי לבין גורלו הכללי של העם היהודי וגורל הטריטוריה ההיסטורית שלו בארץ ישראל.¹²⁴

בנאום שנשא באסיפת עם שהתקיימה במועדון "הבְּרֵאִיקָה" בריו דה ז'ניירו בפני כ-4,000 משתתפים ב-19 במאי 1969, אמר בן גוריון כי שלמותו של העם היהודי תלויה בקשרים האינטימיים שיקיימו קהילות יהודיות בתפוצות עם ישראל. סוציולוג אחד שאל – סיפר בן גוריון למאזיניו, האם מדענים דגולים כמו אלברט איינשטיין למשל, יהיו מוכנים לעלות לישראל? האם לא יעדיפו את אמריקה, את אנגליה, את צרפת? ובן גוריון, שאולי לא שכח את סירובו של איינשטיין בזמנו לבוא ולכהן כנשיא השני של מדינת ישראל לאחר פטירתו של חיים ויצמן ב-1952, השיב: "ישנם הרוצים לקבל וליהנות, וישנם הרוצים ליצור ולתת".¹²⁵ בפועל שמע בן גוריון דברים אלה ממדען האטום הנודע רוברט אופנהיימר ב-1958, ובפני קהל חברי ארגון הרבנים הקונסרבטיביים שעמם חלק סיפור זה ב-1967, הוסיף: "אמנם זאת ידעתי לא פחות ממנו, אבל רציתי לשמוע את זה ממנו".¹²⁶

124 "דברי מר דוד בן גוריון עם סיום שנת הלימודים במדרשת שדה-בוקר", 19.6.1969, אב"ג, חטיבת תכ"כ; "מסיבת עיתונאים עם מר דוד בן גוריון", 19.6.1969, שם. בהזדמנות זו פצח בן גוריון בוויכוח עם גוטהלף, והכריז כי "הארץ הוא העיתון הטוב ביותר בארץ, אני מכבד אותו וראוי שכולם יכבדו אותו". מרכזי ארציאלי, "ב"ג: 'הארץ' – העיתון הטוב ביותר בארץ", הארץ, 20.6.1969; יהודה גוטהלף, "ד' בן גוריון 'דבר' ו'הארץ'", דבר, 22.6.1969.

125 "דבריו של ח"כ דוד בן גוריון בעת בקורו בברזיל", 18-25.5.1969, אב"ג, חטיבת תכ"כ.
126 יומן בן גוריון, 23.5.1958, אב"ג; נאום בן גוריון בכינוס הרבנים האמריקנים הקונסרבטיביים, 12.7.1967, שם, חטיבת נאומים ומאמרים. אופנהיימר ביקר בארץ במאי 1958 לרגל חנוכת המכון למחקר גרעיני במכון ויצמן למדע שברחובות.